

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият
институту**

**И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университети**

Д 10.09. 394 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕЁЕШ

Кол жазма укугунда

УДК 372. 881.1 (575.2)

(043.3)

Мирзахидова Миясар Инамжановна

**ЎЗБЕК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ
АТООЧ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫН ТАБИЯТЫ**

Адистиги: 10. 02. 06 – т\рк тилдери

**Филология илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын алуу \ч\н жазылган
диссертациянын авторефераты**

БИШКЕК – 2010

Иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ѳзбек тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий кеёешчи: Филология илимдеринин доктору,
профессор **С. Ж. Мусаев.**

Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору,
профессор **К. З. Зулпукаров;**
Филология илимдеринин доктору
Б. Сагынбаева;
Филология илимдеринин доктору
Ш. Шахабитдинова.

Жетектѳч\ мекеме: К. Тыныстанов атындагы Ысык-Кѳл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы.

Диссертация 2010-жылдын 14 майында саат 11.00 де Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдында ачылган филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10. 09. 394 диссертациялык кеёешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Ч\й просп., 265 а.

Диссертация менен Кыргыз республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2010-жылдын « »
жѳнѳт\лд\.

Диссертациялык кеёештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Б. А.

Жайлообаев.

Диссертациянын жалпы м\н\зд\м\т\с

Борбордук Азияда байыртадан эле кыргыз, узбек, казак, т\ркм\н, тажик ж. б. улуттар жанаша жана аралаш жашайт. Этникалык мындай кырдаал, бир жагынан, булардын тилдеринин уз ара бири-бирине тийгизген таасири узт\к\чт\ экендигин к\рс\т\с\, экинчиден, ар бир эгеменд\ республиканын уз мамлекеттик тилине ээ болушу жана аларды ареалдык жактан \йр\н\, салыштырып изилд\з\ иштерин ж\рг\з\ азыркы к\нд\н чоё проблемасына айланганын к\рс\т\т\.. Башка республикалар сыяктуу эле узк\б\зд\н коомдук-саясий турмушунда болуп жаткан узг\р\л\р илим ч\йр\с\н\, гуманитардык багыттагы илимдерге, айрыкча тил илимине уз таасирин тийгиз\д\з\.. Ошондуктан чектеш бир нече тилдин грамматикалык т\з\л\ш\н тектештирип изилд\з\ маселеси к\н тартибине коюлуу менен, тектеш тилдердин морфологиясын прагматикалык аспектиде кароого узг\ч\ басым жасоо зарылдыгы пайда болууда.

Тил коомдук кубулуш катары жаралгандыктан жана уз\н жараткан коомду тейлегендиктен, ар бир тилдин системалык т\з\л\ш\н тиешел\ узг\ч\л\кт\рд\н бар экендигин да танууга болбойт. Бул узг\ч\л\к ХХ кылымдын лингвистикасындагы негизги багыт катарында тилге система-структуралык анализ концепциясын кеёири пайдалануу менен байланыштуу экендигин к\рс\т\г\ болот.

Тектеш тилдердин салыштырылып изилденишине системалык анализ методун колдонуу тектештирилип жаткан тилдердин жалпылыгы менен узг\ч\л\кт\р\н ачып бер\н\ абдан пайдалуу жолу экендигин изилд\з\л\рд\н жыйынтыгы к\рс\т\п отурат.

Түрк тилдеринин фонетикасы, лексикасы, грамматикасы жана этимологиясы боюнча кийинки жарым кылымдан ашуун мезгилдин ичинде көптөгөн илимий иштер, изилдөөлөр жүргүзүлүп, окуу китептери жазылды. Грамматиканын бир бөлүмү болгон морфология боюнча да башка тектеш тилдердин материалдарынын негизинде иштелген изилдөөлөрдөй эле өзбек жана кыргыз тил илиминде да жетишкен ийгиликтер арбын экенин белгилебей коюуга болбойт.

Кыргыз тилинин таксономиялык грамматикасынын изилденишинде атактуу илимпоздор - К. Тыныстанов, И. А. Батманов, К. К. Сартбаев, Б. М. Юнусалиев, Ж. Шөкүров, Б. Ы. Орузбаева, С. Кудайбергенов, С. Давлетов, Т. К. Ахматов, А. Турсунов, А. Жапаров, Ы. Жакыпов, Б. Ж. /мөталиева, Н. Чечейбаева, Ж. К. Сыдыков, Т. Садыков, С. Ж. Мусаев, К. З. Зулпукаров, С. Абдуллаев, З. К. Дербишева жана башкалар; өзбек тилинин грамматикасын изилдөөдө Ф. Камол, А. Г. Гулямов, Ш. У. Рахматуллаев, М. А. Аскарлова, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, У. Турсунов, И. Кучкартаев, А. Нурманов, Х. Нигматов, А. Рустамов жана орус окумуштуулары - А. Н. Кононов, Н. К. Дмитриев, Э. В. Севортян, Н. А. Баскаков, В. Г. Гузев, С. Н. Иванов, А. В. Исаченко, Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева жана башкалардын жалпы түркологияга кошкон баалуу илимий салымдарын белгилеп өтүү зарыл.

Жалпы эле түрк тилдеринин морфологиясына тиешелүү изилдөөлөрдө кийинки жылдары системалык анализ жолу кеңири колдонулуп келе жатат. Мунун бир катар себептери бар:

- биринчиден, кийинки жылдарда теориялык тил илиминин жетишкен ийгиликтеринин натыйжасында системалык-структуралык багыт түркология илиминде да кеңири колдонула баштады;
- экинчиден, тилдик структуралык деңгээлдердин ичинен морфология тилдин системалык табиятын көбүрөөк чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги аныкталды;
- үчүнчүдөн, тилдик бардык категориялар жана бирдиктер өз ара бири-бири менен тыгыз карым-катышта, бирок алардын система-структуралык мүнөзү морфологияда өзгөчө орунга ээ.

Өзбек жана кыргыз тилдеринин морфологиясын изилдөөдөгү жетишкендиктер арбын экендигине карабай, бул эки тилди тектештирип өйрөнүүдө системалык анализге негизделген атайын изилдөө иштери колго алына электиги көрүндү...

Ътъ жънъкъй айтканда ъз ара карым-катыштагы элементтердин туруктуу байланыштарынан уюшулган б\т\нд\к система болуп эсептелет. Мындай б\т\нд\к салыштырмалуу болгондуктан, ал жогорку даражадагы системаларга салыштырмалуу элемент катары гана каралат. Система жана структура т\ш\н\г\ тилде бир б\т\нд\к катары кабылданат жана бул т\ш\н\ктър ъз ара диалектикалык катышта болот. Биздин изилдъъб\зд\н негизги максаттарынын бири ушул эки т\ш\н\кт\н ортосундагы катышты белгилъъ, ъзбек жана кыргыз тилдериндеги морфологиялык категорияларын системалуулук принцибине негиздеп изилдъъ болуп саналат.

Системалуулук принциби диалектикалык философиянын объективд\л\к, субстанциалдуулук сыяктуу принциптери менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан диалектикалык философиянын ушул негизги принциптеринин морфологиялык денгээлде реалдашуусун аныктоого аракет жасадык.

Талдоого алына турган айрым бир объект биздин ыктыярыбыздан жана аё-сезимибизден сырткары ъз алдынча жашоочу материя болуп саналат. Демек, мына ушунун ъзү – объективдүүлүк. Бир караганда жънъкъй эсептелсе да, чындыгында, тил бирдиктери объективдүү экендигин эске алуу – теориялык тил илиминде актуалдуу маселе. Анткени биздин баамыбызда, жалгыз элементтер жана ар кандай кеп тилдин ъзүндъй боло албайт. Объективдүүлүктүн негизги шарты – анын субстанциалдуу экендигинде.

Морфологияны изилдъъ биздин иште аталган принциптерге негизделгендиктен, айрыкча тектештирме пландагы иштерге ъзгъчъ къёул бурулат.

Бири-бирине тектеш болгон тилдерде деле ъзүнъ тиешелүү ъзгъчълүктърдүн болушу шексиз. Мындай ъзүнъ тиешелүүлүктър жалпылыктардын къмүскъсүндъ калышы мүмкүн, бирок тил бирдигине ъз алдынча ънүгүүчү материя катарында кароо менен ал ъзгъчълүктърдү аёдоого болот.

Илимий ишибизде ъзбек жана кыргыз тилдеринин морфологиясынын анализине мына ушул планда изилдъъ жүргүзүүгъ аракет жасадык.

Теманын актуалдуулугу.

Ъткън кылымдын 70-жылдарынан баштап т\ркология илиминде колдонула баштаган система-структуралык багыттагы изилдъълър т\рд\ къз караштарды пайда кылды. Айрыкча морфологияда форма, маани, категория жана съз т\рк\мдър системасы же системадагы морфемалардын орду,

м\нъз\ сыяктуу маселелер каралып, ал эми ушул эле учурда генетикалык жактан жакын болгон т\рк тилдеринин, башкача айтканда, узбек жана кыргыз тилдеринин морфологиялык т\з\л\ш\ндъг\ жогоруда белгиленген системалуулук же андагы болгон узгъчъл\ктър уз ара салыштырылып изилдъгъ алынбай келген. Изилдъб\зд\н актуалдуулугу мына ушул проблеманы талкууга алууга т\здън-т\з тиешеси бар.

Кыргыз Республикасынын коомдук-маданий турмушундагы узгър\лър республикада жашаган т\рк тилд\, дагы башка улуттун ук\лдър\н\н тилин уз ара салыштырып изилдъгъ кеири м\мк\нч\л\ктърд\ т\зд\. Республикабыздагы бардык тилдерге болгон демократиялык мамиле алардын теориялык жактан изилденишине да оё таасирин тийгиз\дъ. Ошондуктан ушул багытта, тактап айтканда, узбек жана кыргыз тилдерин морфологиялык аспектиде салыштырып талдоого алуу, жыйынтыктарды чыгаруу изилдъб\зд\н актуалдуулугунун дагы бир кърсътк\ч\ деп эсептейбиз.

Б\г\нк\ к\нгъ чейин тигил же бул тилди система-структуралык аспектиден талдоого алган изилдълър арбын болгону менен, алардын бири да узбек, кыргыз тилдерин тектештирме планда изилдъгъ арналган эмес. Тектеш тилдердин морфологиясын салыштырып изилдъ учурдагы т\ркология илиминин актуалдуу маселелеринин бири деп белгилесек туура болот.

Съз т\рк\мдър\н\н уз ара мамилелери, системадагы орду, морфологиялык категориялардын анализи жана классификациясы, грамматикалык форма, грамматикалык маани сыяктуу т\ш\н\ктърд\н системалык анализине эки тилдин материалдарынын негизинде кароо жаё натыйжаларды бериши бышык. Бул тандалып алынган теманын актуалдуулугун дагы бир ирет далилдейт.

Изилдън\н объектиси жана предмети.

Эки тилдин морфологиясынын система-структуралык т\з\л\ш\ иликтън\н объектисин, ал эми тилдердин атоочтук категориялары анын предметин т\зът.

Изилдън\н максаты жана милдеттери.

Изилдън\н негизги максаты – узбек жана кыргыз тилдерин морфологиялык категорияларынын базасында тилди система катары изилдън\н аспектилерин, принциптерин иштеп чыгуу жана ушунун негизинде тектеш эки тилдин атоочтук категорияларындагы система-структуралуулукту конкреттүү фактылар аркылуу кърсътүү.

Ушул максатты ишке ашыруу \ч\н тьмьнк\дъй милдеттер коюлду:

- Ызбек жана кыргыз тилдериндеги атооч категорияларды талдоого алууда система-структуралык анализдин принциптерине таянуу;
- аталган тилдердеги морфологиялык денгээлдин бирдиктерин салыштырып ажыратуу жана аларга система катары аныктама берүү;
- эки тилдеги атоочтук категориялардын кълъм\н жана чегин белгилъь;
- морфологиялык бирдиктердин бул тилдердеги жалпылыгын жана айырмачылыгын аныктоо;
- Ызбек жана кыргыз тилдериндеги морфологиялык категориялардын ички мазмунун, формасын, кълъмүн салыштыруу аркылуу түрк тилдеринин морфологиялык структурасындагы жалпылык жана Ызгъчълүктърдү кърсътүү.

Изилдъьн\н илимий жаёылыгы:

-Ызбек, кыргыз тилдеринин морфологиясын салыштырып изилдъьдъ система, структура жана элемент т\ш\н\ктър\н\н диалектикалык карым-катыш принциптери жана алардын Ыз ара реализацияланыш маселелери аныкталды;

- грамматикалык маани жана форманын морфологиялык категория т\з\дъг\ м\мк\нч\л\г\ эки тилдин конкретт\ мисалдары аркылуу далилденди;

- морфологиялык категорияны система, структура, элемент, белги катары бъл\шт\r\ критерийлери иштелип чыкты;

- сьз, сьз формасы жана лексема т\ш\н\ктър\ жиктелип, эки тилдеги сьз т\rк\мдър\н\н айырмачылыктары белгиленди;

- сьздърд\ сьз т\rк\мдъргъ ажыратуунун тилдик жана логикалык критерийлери кърсът\лд\;

- сьз т\rк\мдър\н\н катары жана алардын ички мамилелери талдоого алынды;

- атооч категорияларынын толукталган жаёыча классификациясы сунуш кылынды;

- Ызбек, кыргыз тилдериндеги атоочтук категориялардын жалпы грамматикалык маанилери аныкталды;

- даража, салыштыруу, баяндоочтук, субъективдүү баалоо сыяктуу категориялардын эки тилдеги Ызгъчъл\ктър\ аныкталды;

-съз т\рк\мдър\н\н транспозициясына жаёыча къз караш сунуш кылынды.

Изилдъён\н теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертациялык эмгекъзбек, кыргыз жана башка т\рк тилдеринин морфологиялык системасын изилдъёдъ белгил\ даражада теориялык негиз болот.

Изилдъё ишибизден чыгарылган жоболор жана жыйынтыктар т\рк тилдеринин салыштырма грамматикасын тереёдетип иликтъёгъ м\мк\нч\л\к т\зът.

Изилдъён\н материалдарын, тыянактарын азыркыъзбек, кыргыз жана башка т\рк тилдерин салыштырып изилдъёдъ, жогорку окуу жайларда «Салыштырма грамматика», «Т\ркологияга кириш\» курсун окутууда, атайын курстарда окуу курал катары пайдаланса болот.

Эмгектин материалдарыъзбек мектептеринде, жогорку окуу жайларынынъзбек топторунда кыргыз тилин окутууда, кыргыз тилин тереёъздъштүрүүгъ шарт түзът.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Ён\г\ жолунун ар т\рд\ болушуна карабай,ъзбек жана кыргыз тилдеринде бирдей морфологиялык категориялар ён\ккён, мунун негизги себептеринин бири тилдердеги типологиялыкъзгъчъл\к, экинчиси, морфологиялык категорияларга тышкы факторлор анча таасир тийгизбейт, морфологиялык категориялар тилдин система-структуралуулук табиятын, грамматикалыкъзгъчълүгүн ачык кърсът\ч\ тилдик негизги фактор болуп саналат.

2. Ар кандай морфологиялык бирдик оппозициялуу оомалык (противоречивая двойственность) касиетке ээ болгондуктан, башка кубулуштар менен болгон карым-катышы диалектикалык м\нъздъ.

3. Лексема жана съз бири-биринен айырмаланган бирдик катары эсептелип, съз деген т\ш\н\ккъ бир эле негизги създър гана эмес, кызматчы създър да кирет. Ал эми лексемаъз алдынча маанил\ съз катары гана каралат.

4. Съз т\рк\мдър\н\н чеги эки тилде теё салыштырмалуу, аларды бири-биринеът\ч\ жалпы конверсиялык кубулуш (транспозиция) жана тил бирдиктери аныктайт.

5.ъзбек жана кыргыз тилдеринде бирдей съз т\рк\м\ бар, алар алкактык (поле) табиятка ээ, ал тилдердеги съз т\рк\мдър\н\н мазмундук жана грамматикалык м\мк\нч\л\ктър\ дээрлик бирдей, бирок ошого карабай белгил\ даражадаъзгъчъл\ктъргъ да ээ.

6. Ўзбек жана кыргыз тилдеринде синтетикалык табиятка ээ болгон бирдей атоочтук категориялар бар, алар тилде болгон бардык синтетикалык формаларды камтыйт. Бул категориялар тилдик кубулуш катары уз ара мамиледеги системаны пайда кылат. Тилдерде категориалдык эмес формалар жок.

Изилдѳн\н методологиясы жана методдору.

Изилдѳн\н методологиялык негизин предметке система-структуралык мамиле (подход) т\зѳт. Изилдѳнүн максатын орундатуу \ч\н негизги метод катары салыштыруу-тектештир\, сыпаттама методдору, индукция, дедукция, системалык анализ, синтез жана структуралык принциптер пайдаланылды.

Изилдѳн\н апробациясы.

Диссертациялык изилдѳн\н негизги жыйынтыктары, маанил\ жоболору Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында, тектеш элдер филологиясы факультетинин узбек тили жана адабияты кафедрасында, Ош мамлекеттик университетинин узбек тили жана окутуунун методикасы кафедрасында, Ош Кыргыз-Узбек университетинин узбек тили жана адабияты, тил илими кафедраларында, Анжиян (Узбекстан) мамлекеттик Тилдер институтунун тил илими кафедрасында, эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда жасалган илимий баяндамалар аркылуу талкууланды. ЖамУнун узбек тили жана адабияты жана кыргыз тили жана адабияты кафедраларынын бириккен, кеѳейтилген жыйынында жана КР ИУА Тил илими институтунун Окумуштуулар кеѳешинин кеѳейтилген жыйынында талкууланды.

Диссертациялык изилдѳн\н негизги мазмуну темага байланышкан 2 монографияда, жогорку окуу жайлары \ч\н жазылган окуу куралдарында, орто мектептер \ч\н жазылган окуу китептеринде, 1 программада жана Кыргызстандын, Узбекстандын рецензиялануучу илимий басылмаларында жарыкка чыккан макалаларында чагылдырылган.

Диссертациянын негизги мазмуну 1999-жылдан бери Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты, узбек тили жана адабияты адистиктеринин студенттерине лекция катары ѳтүлүп келе жатат. Мындан сырткары аталган адистиктердин 5-курсунун студенттерине

ъткър\лгън атайын курстарда, т\рк тилдеринин салыштырма грамматикасы курсунда колдонулду.

Иштин кълъм\ жана структурасы. Диссертация кириш\дън, 3 бъл\мдън, ар бир бъл\мд\н корутундуларынан, жалпы корутунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Диссертациянын негизги мазмуну.

Кириш създъ теманын актуалдуулугу негизделип, диссертацияда кътър\лгън негизги маселелердин олуттуулугу, илимий жактан изилдениш деёгээли, негизги булактар, алардын изилден\с\, диссертациянын максаты, милдеттери, анын жаёычылдыгы, апробацияланышы, структуралык бъл\н\ш\ сыяктуу маселелер каралды.

Диссертациянын биринчи бъл\м\ **«Ўзбек жана кыргыз тилдеринин морфологиясын система катары изилдън\н негиздери»** деп аталат. Бул бъл\м 6 параграф жана корутундудан турат.

XX кылымдагы тил илиминде кьптъгън талаш-тартыштардын болгондугуна карабастан, тил илиминин жетишкендиктеринин бири катары система т\ш\н\г\ жана системалык талдоо ыкмасынын пайда болушун ъзгъчъ белгилъгъ болот. Бирок система жън\ндъг\ бул т\ш\н\к XX кылымда эле пайда болду дегендик эмес. Байыркы доордон бери эле д\йнън\н б\т\нд\г\ жана бул б\т\нд\к ъз ара байланышкан бъл\ктърдън т\з\лгънд\г\н философтор белгилешкен.

Байыркы философтор Аристотель, Платон, Стоиктер б\т\нд\кт\ реалдуулуктун чыныгы шарты деп белгилешкен.

Байыркы жана орто кылымда чыгыш илимпоздору д\йнън\н б\т\нд\г\ ъз ара байланыштагы бъл\ктърдън т\з\лгънд\г\нъ къё\л бурушкан. Айрыкча суфизмдик къз караштагылар реалдуулуктун абсолюттуу б\т\нд\г\н атоолордун (именалардын) жана феноменалдуу д\йнъ баскычтарынын ъз ара байланыштарында деген т\ш\н\ктъ болушкан. Маселен Ибн Араби диний тартипти \зг\лт\кс\з аракеттин байланыштары деп баалайт. / М. Т. Степанянц, 1987, 19-б./ Кийинки мезгилде да бир катар философтор бул категорияны тереё изилдъгъ аракеттенишкен. / В. Н. Садовский, 1974; В. Г. Афанасьев, 1980, ж. б./ Бирок XX кылымдын акыркы чейрегинен тартып системалык анализ, системалык мамиле илимий зарылдыкка айланды. Изилденип жаткан объектилер аябай татаал болгондуктан, алардын т\з\л\ш\н жана аткарган

функция процессин \йрн\ \ч\н, съзс\з, системалык талдоо талап кылына баштады.

Тил – албетте, система. Аны т\рд\ майда бъл\ктърдън т\з\л\ч\ жаёы табияттуу б\т\нд\к экендигин бардык мезгилдин лингвисттери таанышкан эмес. Бирок теориялык жактан негизделген системалык - структуралык багыт ХХ кылымдын башында гана пайда болду. Тилге система катары баа бер\ Ф. де Соссюрдун ысмы менен байланышса да, кийинчерээк бул теориянын ын\г\ш\нь кыптыгын тилчи илимпоздор ыз салымдарын кошушкан. /Ф. де Соссюр, 1977, Бодуэн де Куртенэ, 1963, Ш. Балли, 1955, Л. В. Щерба, 1974, Ю. Д. Апресян, 1966, М. М. Гухман, 1962, Л. Ельмслев, 1960./. Системалуулуктун жалпы методологиялык-диалектикалык категория катары тилдин изилдъ объектисине ыт\ш\, биздин байкообузда, тилдин табиятын, анын система катары изилденишиндеги ыт\ туура багыт экендигин белгилемекчибиз. Тагыраак айтканда, жалгыз ушул жол менен изилдъ гана тилдин табиятын так ачып бере алуу м\мк\нч\л\г\нь ээ экендигин кърсътмъкч\б\з.

Тил системасы жогорку даражада уюшулган полимер болуп эсептелет. Т\рд\ даражадагы системалардын ыз ара байланыштары тилдин ар кандай реализацияланышы ээ майда кептик бъл\ктъ да аё - сезимди чагылдыруу м\мк\нч\л\г\нь ээ.

Тил белгилеринин эё ириси болгон с\йлъм белгил\ съз формалардан, съз формалар болсо морфемалардан, морфемалар ыз кезегинде фонемалардан уюшуларын бардык кыз караштагы тилчилер танышпайт. Бирок ошол эле учурда алардын системалык белгилери да бирдей даражада эместиги байкалат.

Айрыкча фонеманын белгилик табияты жана ыз\нын-ыз\ белгилер системасынын м\чъс\ болушу же боло албай тургандыгы жън\ндъг\ маселе да бир топ талаш-тартыштуу. Бул жагынан бир катар проблемаларга карабай, фонеманын тилдин бир белгиси катарында сакталып келе жатышы ал белгинин атайын бир тиби экендигин кърсът\п турат. Ошону менен бирге, И. И. Ревзин: «Фонемалар» чындыгында бар, туурасы тилдин практикасында лингвисттер тарабынан бул же башка синоним сзздър менен классификацияланып жаткан предмет бар», -деп жазат. /И. И. Ревзин, 1977, 53-б./

Анын бар экендиги чыныгы тилдин фактысыбы же лингвисттин абстракциясынын натыйжасыбы? Бул суроого П. С. Кузнецов мындай жооп берет: «...изден\ч\ тарабынан такталган фонемалар системасы жана с\йлъч\н\н аё-сезиминде чагылдырылган предметтин ортосунда кандайдыр биримдик бар. Эгер с\йлъч\лърд\н кептик агымынын

\зг\лт\кс\зд\г\ндъ кепте фонемалар аркылуу сунуш кылынуучу бирдиктердин дискреттик ырааттуулугуна кандайдыр аналог болбосо, адамдар эч качан жалгыз эле фонология, же жалпы тил илими али ън\кпъгън доордо иштелип чыккан тамгалуу жазууга жетишпеген болор эле». / П. С. Кузнецов, 1966, 204-б./.

Биздин оюбузча, фонеманын тил бирдиги катарындагы орду к\мънд\ эмес. Себеби фонемалар да ъз ара так байланыштарда болот жана карама-каршылыкта турат.

Изилдъдъ с\йлъм, лексема сыяктуу тил бирдиктеринин белгилик ордун ачып бер\гъ аракет жасалды. Тил жана кепти айырмалоо, аларды изилдъдъг\ эмпирикалык жана рационалдык баскычтардын ъзгъчъл\ктър\нъ т\ш\н\к берилди.

Грамматикалык маани эч качан пикир айтуунун объектиси жана максаты боло албайт. Анын милдети изилдън\н негизги объектиси жана максаты болгон лексикалык бирдиктердин иштетилишине къмък берет десек болот. Грамматикалык маани сзд\н маанисин текстке жана шартка ылайыкташтырат. Мисалы, *китеп*, \й сздър\н\н грамматикалык маанилери т\рд\ мазмундагы тексттерде т\рд\чъ ъзгъръ алат:

Ўзбекче: *китоб-китобга-китобда-китобдан-китоблар-китобимиз; уй-уйга-уйда-уйдан-уйлар-уйимиз. Катта уй. Янги уйга свет олиб кирдик. Байрам куни уйда тантанали т\й блди. Молхонадан сигирни ыайдаб ч\понларга етказинг.*

Кыргызча: *китеп-китепке-китепте-китептен-китептер-китебибиз;*

\й-\йгъ-\йдъ-\йдън-\йлър-\й\б\з ж. б. сыяктуу.

Чоё там. Жаёу йгъ свет тарттык. Майрам күнү йдъ ыршаёга бълънгън той болуп жатты. Короодон малды айдап чабандарга жеткиргиле ж. б.

Ошондуктан « Алар с\йлъм аркылуу билдирилип жаткан пикирдин тутумундагы абалында към\скъдъ калат деп эсептелиши м\мк\н. Бул болсо грамматикалык форманын маанисинин экспликациясын (ишке ашышын) татаалдаштыруучу себептердин бири». / С. Д. Кацнельсон, 1986, 155-б./.

Тил бирдигинин мааниси, тилдик маани с\йлъмдъ же текстте гана аныкталгандыктан изилдъ бир топ татаалдашат.

Грамматикалык маани, негизинен, тилдик жана тилдик эмес мамилени билдирет.

Тилдик мамилелер тилдин системалык структурасындагы ички өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгат. Бул мамилелер объективдүү реалдуулук менен байланышпайт. Ошондуктан ар бир тилде алардын аркети адегенде сөйлөтүлгөн чечки тилдин кээ бир болот. (Алсак, Индоевропа тилдериндеги род (жыныс) мааниси, тилдериндеги баяндоочтук кырсыктар мааниси сыяктуулар). Мисалы, орус тилдин чечки бир предмет жана бир нече предметтин аркети жеке формада берилет: мисалы, «уш сайради» – «ушлар сайради» кандай тилдин кээ бир болсо, тилдериндеги «стол» сөзүнүн мужской (эркек), «парта» сөзүнүн женский (аял) роддо болушу тилдин ролун талап кылат. Бирок татаал жагы – сөйлөтүлгөн өзү да муну тилдин ролун бере албагандыгында.

Тилдик эмес мамилелере жогорудагы лингвистикалык факторлорго караганда конкреттүү рөл жана тилдин ролун мисалы да кызыгы. Алар болмуштагы предмет, окуя жана белгинин ортосундагы мамилелерди чагылдырат жана мындай кубулушту байкоо жолу аркылуу грамматикалык мамилелерди тилдин ролун мисалы каралат. Буга мисал катары зат атоочтордун сан жана таандык, этиштердин чак жана жак категорияларын алсак болот.

Грамматикалык маанинин кырсыктары – грамматикалык форма тил илиминде узакка созулган талаш-тартыштардын объектиси болуп келген. Ошондой болушу да мыйзамченемдүү. Анткени мазмунду эч качан формадан ажыратып кароого болбойт.

Белгилүү грамматикалык маанинин жеке өзүн гана тиешелүү бөлүгүн карай аны кырсыктар мисалы тилдин ролун болушу мисалы. Грамматикалык маани тилдин ролун – лексикалык, синтаксистик, морфологиялык бирдиктер белгилейт. Грамматикалык маанинин тил системасындагы ордунун абалына карап, аны кырсыктар мисалы да кээ бир берет: «Тил – мисалы ылайык келген бардык каражаттарда пайдалануу менен, өз алдына койгон максатына жараша так маанини билдирүүгө умтулат». / А. М. Пешковский, 1956, 48-49-б./ Белгилүү грамматикалык маанини кырсыктардын тил чечки чек ара жок. Тил деңгээлдер аралык же деңгээлдер ичиндеги чекти кабыл албайт. Грамматикалык маани тилдин ролун деңгээл бирдиктери да кырсыктар алышы мисалы.

Бир эле грамматикалык маанини билдирүүнүн бир канча методу бар. Ошолордун ичинен алардын ар бири чечки бир тандап алуу менен колдонула турган жагдай болушу шексиз.

Себеби так мына ушундай жагдайдын болушу грамматикалык форманын жашоосу менен шартташкан.

Тил ыт ы \нъмч\л, так система болгондуктан, бири-биринен тап-такыр айырмасы жок эки форманы сактабайт. Мисалдарга кыя\л буралы.

Т\рк тилдеринде кыпт\к санды билдир\ \н\н бир нече жолу бар экендиги белгил\.

Ўзбек тилинде: *Бола – ыает беаги.*

Бешта болам бор.

Болалар кулгуси оламни тутсин.

Кыргыз тилинде: *Бала – жашоонун тиреги.*

Беш балам бар.

Балдардын к\лк\с\ ааламды

сактасын.

Жогорудагы \ч т\рд\ ситуацияда бир бала жън\ндъ съз болбогону белгил\ . Бирок алар билдирип жаткан кыпт\кт\н мааниси бири-биринен айырмаланат. Биринчи фразада кыпт\кт\н мааниси жалпыланып берилди: чексиз, анык эмес, бирок бир б\т\н кыпт\к. Экинчиде болсо кыпт\к сан анык. Ал эми \ч\нч\с\ндъ кыпт\к маани сандык жактан аныкталбаса да, биринчи фразадагыдай татаал эмес. /ч\нч\ фраза менен биринчини салыштырганда биринчи фразадагыдай чексиз эмес. Анда чек ара жана бъл\н\ сезилип турат. Бул \ч форманы ыз ара салыштырганда жана ар бирин жеке-жеке изилдегенде, алардын байкалбаган жактары ачылат.

Жыйынтыктап айтканда, грамматикалык маани тилдик жана тилдик эмес мамилелердин абстракттуу жана жалпыланган жыйынтыгы, ал эми аны билдир\ \н\н ар кандай жолу грамматикалык форма болуп саналат. Бирок ар кандай грамматикалык форма бир гана ыз ярусташтары менен гана категориалдык мамилелерге кирет. Т\рд\ деёгээл бирдиктеринин ыз ара мамилелери категориядан ирирээк бирдикти – алкакты (поле) уюштурат.

Талдоого алынып жаткан белгил\ грамматикалык форманын ар бири конкретт\ колдонулушунда ишке ашып жаткан грамматикалык маани синтагматикалык жана айрым парадигматикалык мамилелердин таасирине жараша, т\рд\чъ болуп ызгърт. Мисалы, бир эле жъндъмън\н маанисин карап къръл\.

Чыгыш жъндъмъс\н билдир\ \ч\ маанилер кып т\рд\ болушу м\мк\н:

Ўзбек тилинде: *Бола – асалдан ширин – =иёслаш маъноси.*

Ипакдан к\йлак кийиб – материал маъноси.

/ндан т\ртни айриди – бутун - =исм маъноси.

Кыргыз тилинде: *Бала-балдан таттуу* – салыштырма мааниси.

Жибектен кыйын кийим – материалдык мааниси.

Ондон т\ртт\ кемитти – б\т\нд\н б\л\к мааниси.

Мындай маанилик катарды дагы да кеейт\гъ м\мк\нч\л\к бар. Ушулардын баары чыгыш ж\нд\м\с\н\н маанисиндеби? Албетте жок. Мунун себеби ж\н\к\й. Эгерде бир ж\нд\м\н\н ушунча мааниси болсо, анда тилдин коммуникациялык актысы \ч\н бул б\т бойдон жараксыз болуп калар эле. Инсан мындай ар т\рд\л\кт\ эсинде сактап кала албайт. Ошондуктан инсан тилден эркин пайдаланса, ушундай т\рд\г\ жеке грамматикалык маанилерди коштоп турган жалпы грамматикалык маанинин болушу шексиз.

Жалпы грамматикалык маани жогорку даражадагы абстракция болуп, жеке грамматикалык маанилердин мамилелер тизмегин камтыйт. Демек, аны ачуу \ч\н мына ошол мамилелерди аныктоо керек болот.

Тилдин бирдиги кеминде эки т\рд\ мамиледе болушу белгил\ . Бул мамилелерди жалпысынан морфологиялык бирдиктерге салыштырмалуу караган элек. Жеке грамматикалык маанилер да мына ошондой мамилелерде, б. а., парадигматикалык мамилелерде турат. Жеке грамматикалык маанинин мындай мамилелери гетерогендик м\н\зд\ болуп, биринчиден, башка жеке грамматикалык мамилелерге, экинчиден, т\з\ тиешел\ болгон тилдин бирдиги ырааттуу корреляцияга кир\ч\ башка бирдиктердин жеке грамматикалык маанилерине байланыштарын к\рс\т\т. Синтагматикалык мамилелерде болсо тил бирдигинин мамилелер тизмегин жалгыз синтагматикада чагылдыруусун байкоо м\мк\нч\л\г\н\ ээбиз. Ошону менен бирге тил бирдиктерин салыштыруу \ч\н да алардын синтагматикалык мамилелерин пайда кылуу зарыл болот.

Ушул жол менен ачылган жалпы грамматикалык маани т\з ичине жалпы грамматикалык форманы да камтыйт. Жалпы грамматикалык формада акустикалык образ анчалык маанил\ эмес. Айрым ушундай жалпы грамматикалык формалар бар жана алар бир канча акустикалык образдар менен байланышат, ошону менен бирге алардын т\з ара айырмасы жалгыз мына ушундай образдардын айланасында

болот. Мисалы, өзбек тилинде буйрук ыёгайдын формалары да ушундай м\нъзгъ ээ.

Кыргыз тилинде фонетикалык варианттар кып. Бирок биз алардын бардыгын бир жалпы грамматикалык формага топтоп анализдедик жана ыёгайлуу болуш \ч\н «чыгыш жъндъмъс\», «негизги мамиле» сыяктуу терминдерди пайдаланабыз.

Бул бъл\мдъ категория т\ш\н\г\нъ, тил категорияларынын табиятына атайын орун берилди.

Категория т\ш\н\г\ адам же аё-сезим же туюу сыяктуу бири-бирине салыштырмалуу алынган белгил\ бирдиктер группасын топтойт. Жъндъмъ категориясында мындай «топтун» өзгъчълүгү даана байкалат, ал эми (тагыраак айтканда, бир аз талаш маселе болсо да), табыш жъндъмъсүндъ бул өзгъчълүк анчалык байкала бербейт. Бирок табыш жъндъмъсүнүн түрдүүчъ колдонулушу жана бул колдонулушту ишке ашыруучу түрдүү маанилери да ага салыштырмалуу категория терминин жокко чыгара албайт.

Тилдик категориялар эё эле ар т\рд\чъ болушу (синтаксистик, лексикалык, фонетикалык ж.б.) жън\ндъг\ кыз караштар жаёйдан эле пайда боло калган жок. Ал кыз караштарга так ушул морфологиялык категориялар негизги объект болуп келе жатат.

Морфологиялык категорияларды ажыратууга тиешел\ анализдер тъмънк\лърд\:

- морфологиялык категорияларды классификациялоо критерийлери толук иштелбегендигин;

- бул критерийлердин ар бири өз алдынча ырааттуу анализге алынбагандыгын;

- морфологиялык категориялардын составдык бъл\ктър\ жън\ндъ т\рд\ чаташуулар бардыгын кърсътт\ (синтетикалык, лексикалык бирдиктерди эске албай жалгыз категорияга топтолгон абалдар учурайт) ж. б.

Морфологиялык категорияларды ажыратууда мына ушундай эки – семантикалык жана формалдуу критерийлер, албетте, эске алынышы зарыл деген корутундуга келсек болот.

Семантикалык критерийлердин негизинде жалпы бир грамматикалык маанини ажыратып кърсът\ч\ формалар аныкталат. Формалдуу критерийдин негизинде болсо анализденип жаткан тилдин грамматикалык-морфологиялык өзгъчъл\г\нън келип чыккан, бир категорияга топтолушу м\мк\н болгон формалар тандалып алынат.

Ошондой эле А, В, С, Д... n бирдиктери бир жалпы грамматикалык маанинин чъйрс\нъ бириккенде, ар бири

атайын алынган бирдик ушул жалпы грамматикалык маанинин бир бъл\г\н кърсътът жана А, В, С, Д... формалары формалуу гана пропорционал болгондо, аларды бир морфологиялык категорияга бириктир\л\гъ болот.

Т\рк тилдерин салыштырып изилдъдъ алардын жалпылыгы жана ъзгъчъл\г\ так морфологияда даана байкалгандыгын кър\л\гъ болот.

Морфологиялык категориялардын ъзгъч\л\г\ бир канча факторлор менен белгиленет:

1. Морфологиялык категориялар, жалпысынан, тил категориялары катарында ъз\н\н жогорку даражада т\з\лгънд\г\ жана жабыктыгы менен ъзгъчълън\п турат.

2. Морфологиялык категорияларга башка тилдердин таасири анчалык тийбейт.

3. Морфологиялык категориялар белгил\л\ тилдин ъз\нъ тиешел\л\ ъзгъчъл\г\н кърсътът жана ошонун натыйжасында, тилдердин тектештигин кърсът\ч\ эё эле ишеничт\л\ фактор боло алат.

Жаратылышында агглютинативд\л\ жана синтетикалык тилдерге кирген т\рк тилдеринде грамматикалык маанини бер\л\н\н негизги ыкмасы аффиксация, ал эми грамматикалык маани бер\л\н\н негизги каражаты синтаксистик - морфологиялык форма болуп эсептелет.

Ушул жерде нълд\к кърсътк\ч\тър жън\ндъ атайын пикир айтуу зарылдыгы бар деп эсептейбиз.

Нълд\к кърсътк\ч\търд\н категориялык белгилерге эё же эё эместигин конкретт\л\ категориялардын мисалынан ачык байкоого болот. Кээ бир илимпоздор алардын мындай м\чълър\н категориянын катарына киргизүүнүн ыраатуу эместигин негизги далил катары келтиришет. Атап айтканда, «Т\рк тилдеринде нълд\к м\чън\н грамматикалык формалардын парадигмасына кириши системалуу т\рдъ эмес. Бул форма таандык категориянын парадигмасына киргизилбейт, бирок, жъндълът (атооч жъндъмъ). Мындай болушу м\мк\н эмес. Атооч жъндъмън\н нълд\к аффикси жъндъмън\н жоктугун, жеке сандын кърсътк\ч\ деп аталган нълд\к суффикс болсо, сан маанисинин жоктугун кърсътът». / В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1985, 158-б./ Иш ж\з\ндъ да ушундайбы?

Бул тууралуу системалык-структуралык лингвистиканын кър\н\кт\л\ ък\л\ В. М. Солнцевдин пикири чоё мааниге эё. Анын айтуусунда, материалдык турпат (же анын жоктугу - нълд\к кърсътк\ч) бир идеянын тил системасында калыптанышы жана башкаларынан айырмаланышы \ч\н керек

болот. «Маани» (значение) деп аталышы \ч\н бул идея конкретт\ форма менен туруктуу байланышта болушу зарыл. Ошондуктан \з ара материалдык жактан айырмаланган бирдиктер абсолюттук окшош болуусу м\мк\н эмес. / В. М. Солнцев, 1977, 44-47-б./

Бул жерде ж\нд\м\ь\л\рд\н «белгисиз» варианты эмес, атооч ж\нд\м\ь\с\ ж\н\нд\ь айтуу туура болот. Атоочтун ролу бул жагдайда абдан ке\ейип кетет. Ал с\й\л\м\д\н б\л\к\т\р\нд\ь да, т\рк\м\д\к чектел\г\ь да дуушарланбайт, дээрлик бардык ж\нд\м\ь\л\р менен бир функцияда келе алат.

Изилд\ь\н\н жыйынтыгы к\рс\тк\нд\й, н\лд\к к\рс\тк\ч\т\ формалар морфологиялык категориялардын составдык бирдиги боло алат жана ошону менен гана чектелбестен, ал системада \з\н\н маанил\ ордуна ээ. Алардын категориялаштары менен орун алмашуу м\мк\нч\л\г\ да ке\ири болот. Ошондуктан аларда мазмун жана функционалдык \зг\ч\л\к\т\р да ар башка. Бул м\мк\нч\л\к\т\рд\н изилдениши т\рк тилдеринин морфологиясынын \з\н\ь гана таандык болгон \зг\ч\л\к\т\р\н ачып берери шексиз. Анткени н\лд\к формаларынын жогоруда белгиленген \зг\ч\л\к\т\р\ т\рк тилдери \ч\н м\н\зд\ болуп эсептелет.

Диссертациянын экинчи б\л\м\ *«\збек жана кыргыз тилдериндеги с\з т\рк\м\д\р\н\н \зг\ч\л\к\т\р\»* деп аталып \з ичине 9 параграфты камтыган.

Б\л\м\д\н башында с\з т\рк\м\д\р\н\н изилдениш тарыхын ке\ири бер\г\ь аракет жасалды. Андан со\ «С\з т\рк\м\», «С\з» т\ш\н\к\т\р\ тууралуу маалыматтар илимий негизде берилди.

С\з тилдин негизги бирдиги экендиги ж\н\нд\г\ к\з караштар бир топ ке\ири таралгандыктан, «вербоцентрикалык» теорияларга негиз болгон. «С\з» т\рк\м\д\р\ ж\н\нд\г\ к\з караштар да мына ошондой теориялардын жыйынтыгы деп айтууга болот. Бирок «с\зд\н» \з\ эмне деген суроо, ынанымдуу аныктамага ээ болбой келе жатат.

Демек, с\зд\н тил системасында орду барбы?

Адамдын объективд\ аалам ж\н\нд\г\ билимдери табыгый тил белгилеринин негизинде т\з\л\т жана т\ш\нд\р\л\т.

Эгер тилге бардык билимдерибизди муундан-муунга жеткир\ (кумулятив), ааламды бил\ (когнитивдик) жана маалымат бер\ (коммуникативдик) жактан да, тил менен

кептин карама- каршылыгына же гносеологиялык, же онтологиялык жана прагматикалык кыз караштардан баа берилгенде да, тил бирдиктерине лингвистикалык белги катары баа берилгенде да, сөз тил баскычынын борбордук бирдиктеринин бири болуп тура берет. / А. Нурмонов, 1991, 70-71-б./.

Сөз жана ага жалганган жана жанаша жайгашкан бирдиктерди анализдебей туруп, бул проблеманы чеч\ м\мк\н эмес. Мындай бирдиктердин катарына лексема, морфема, сөз формалары сыяктуу тилдик элементтер кирет.

Лексема – ээ кичинекей сөзд\к бирдик, белгил\ мамиледе болушу \ч\н жогорку деёгээлге кытыр\лыт жана так ошондой мамилеге кириши \ч\н мына ошол деёгээлде башка, айрыкча, морфемикалык деёгээлден кытыр\лгын бирдиктер менен теёелип калат (мисалы, *аммо, лекин, биро=, -у, -ю, -о=* ж. б.). Бул деёгээлде алар кийинки деёгээлге кытыр\л\ш\ \ч\н даяр болот. Т\рк тилдеринин агглютинативд\ м\нъз\н жана грамматикалык формалардын постпозитивдик абалда жайгашышын эске алсак, шарттуу т\рдъ [*китеп*] лексемасын бул деёгээлде [*китепти-*] катары кырсът\гъ болот.

Бул проблема боюнча байыркы доордон бери ишке ашырылган оёдогон аныктамалардан биръ да «сөз» термининин мазмунун толук ачып берилген эмес.

Биз «сөз» жана «сөз т\рк\м\» бирдиктерин бирдей карайбыз. Азыркы тил илиминде «лексема» термини жана ал жын\ндъг\ т\ш\н\к бекемделиши менен, ал тиешел\ болгон сөзд\к деёгээлинен кийинки сөздърд\н деёгээлин ажыратуу м\мк\нч\л\г\ ишке ашты. Сөз форма белгил\ грамматикалык парадигманын м\чъс\ катары анализденерин эске алуу зарыл.

Изилдъдъ сөздърд\ т\рк\мдъргъ ажыратуунун логикалык жана лингвистикалык критерийлерине атайын орун берилди. Формалдык логиканын классификациясынын критерийлерин пайдалануу менен, сөз т\рк\мдър\н классификациялоодо диалектикалык логикага негизделиш керектиги кырсът\лд\ Ошондой эле сөзд\ т\рк\мдъргъ классификациялоо традициялык болуп калган синтактикалык, морфологиялык жана семантикалык критерийлер анализденип, тъмънк\дъй корутунду чыгарылды.

Формалдуу логикага караганда, классификация м\чълър\ бири-бирин танып коюшу шарт. Бирок формалдуу логикага каршы туруучу диалектикалык логика да бар. Ал классификациянын негиздерине бир аз башкачараак пикир

жаратат. Диалектиканы формалдуу логикадан бөлчө ээ даана чекит карама-каршы мамилелерден байкалат.

Диалектикалык кыз караштан алганда, карама-каршылыктар дайым өз ара кыршыт болот жана аны менен биригишет. / Введение в философию, 1989, 150-171-б.; Гегель, 1971, 65-б./ Демек, ушундай кыз караштарга таянганда, классификация мчлр бири-бирин тануу гана эмес, талап кылуусу да керек, анткени ал мыйзам ченемд крнш болуп саналат.

Сздърд тркмдърг ажыратууда традициялык критерийлердин бирөө да толук натыйжа бербейт. Трк тилдеринде да бул критерийлерди же жеке-жеке, же тобу менен алып изилдөө кткн жыйынтыкты бербейт. Аларды иретт трдь, биринен кийин экинчисин колдонуу аркылуу биз да логикалык, лингвистикалык критерийлерди бузбай белгиленген натыйжага жетишибиз м\мк\н.

Андан кийин диссертацияда традициялык жол менен бөлнш м\мк\н болгон жана бар экендиги дээрлик талаш туудурбай турган зат атооч, сын атооч, ат атооч, тактооч, сан атооч сзз тркмдърн\н анализи эки тилди салыштыруу аркылуу иштелди. Андан соё бар экендиги жана позициясы к\мн туудурган же талаштуу сзз тркмдър анализге алынды.

Трк тилдеринде, ошондой эле салыштырылып жаткан өзбек, кыргыз тилдеринде сзз тркмдърн\н ичинен кайчы пикирлерди жараткан сзз тркмдър – кызматчы сздър. Алар боюнча салыштырылып жаткан эки тилде теё азыркы к\нг чейин чоё талаш-тартыш ж\ргнд\г бардык тилчилерге белгил. Кызматчы сздърдн сырткары мектеп жана академиялык грамматикаларда өзгчч сзз трк\м\ же лексикалык мааниге ээ эмес сздърд\н тобу деп аталган сздър да кирип, алар негизги сзз тркмдърг ар трд\ кошумча маани бер\ \ч\н кызмат кылгандыгы белгил. Бирок ушул к\нг чейин бул сздър тил системасында өз\н\н ордун таппай кел\дь. Алардын тобуна модалдык, сырдык жана тууранды сздър киргизилип ж\рйт.

Чынында, бул трк\мдг\ сздър жеке турганда өз\нч маани бербестен, жандаган сззг кошумча маани бер\дь кеёри колдонулат. Тркологияда, айталы, модалдык, сырдык жана тууранды сздър сзз трк\м\ катары грамматикада орун алышы теориялык жактан толук негизделген деп айтуу али эрте сыяктанат. Биздин оюбузча, мындай сздърг баа бер\дг\ кайчы пикирлер сздърд\ трк\мдърг ажыратууда

жол берилген бир катар логикалык жана лингвистикалык кемчиликтердин натыйжасы болуп эсептелет.

Адегенде логикалык жактан карап чыгалы. Диалектикалык логика аларды өз ара карым-катыш, байланышта деп кърсътът. Ар бир предмет, нерсе жашаш, колдонулуш \ч\н башка, өз\ндъй болгон предмет, нерселер менен өз ара мамиледе, карым-катышта болушу шарт.

Жогорудагы анализде санап ыт\лгън сьздър сьз т\рк\мдър\н\н системасындагы карым-катышты билдирип, карым-катыш мамилелер тизмегин кърсътпъйт. Алар же өз алдынча сьздър, же кызматчы сьздър группасына да киргизилбейт, же ьздър\ \ч\нч\ бир группаны да уюштурбайт. Демек, модалдык, сырдык жана тууранды сьздърд\н негизги же кызматчы сьздър группасына кирер, кирбестиги, же болбосо, аларга оппозиция т\збъст\г\ жън\ндъ ишенимд\ айтуу кыйын. Каралып жаткан сьздърд\н мындайча т\ш\нд\р\л\ш себеби катары сьздърд\ т\рк\мдъргъ ажыратуу критерийлеринин аралаштырылып колдонулушун кърсът\гъ болот.

Академиялык грамматикаларда « өз мазмуну менен модалдык сьздър бъл\кчълъргъ жакын» турушу жън\ндъ сьз болсо да, аларды бир т\рк\мгъ киргиз\ \ч\н бир катар тоскоолдуктар да бар экендиги кърсът\лът:

-биринчиден, бъл\кчъ т\рд\ маанилерди кърсътът, алардын кээ бирлери гана модалдык мааниге жакын келет;

-экинчиден, бъл\кчъ кьб\нчъ өз алдынча мааниге ээ болбойт, айрым сьздъргъ айкашып келет;

-\ч\нч\дън, бъл\кчъ билдирген маани б\т\н с\йлъмгъ тикеден - тике тиешел\ болбой, биринчи иретте өз\ айкашып келген сьзд\н маанисин к\чът\ \ч\н кызмат кылат;

-търт\нч\дън, бъл\кчълърд\н айрымдарысыз синтаксистик байланыш болбой калат». / Узбек тили грамматикаси, 1975, 587-б./

Лингвистикада белгилер теориясынын негиздъч\с\ Ф. де Соссюр тил бирдиктери катарында, негизинен, символдук белгилерди тааныйт. Ошону менен бирге ал: «... \н (тыбыш), материалдык элемент катары өз\нън өз\ тилге таандык боло албайт. Тил \ч\н ал кандайдыр бир экинчи пландагы материал катарында иштетил\ч\ нерсе», - деп айткан. / Ф. де Соссюр, 1977, 151-б./

Бирок буга окшогон кър\н\ш тилде, мисалы, тууранды сьздърдъ жолугат. Тууранды сьздър иконикалык белги экени т\ш\н\кт\ . Муну аларды изилдеген лингвисттердин бардыгы

эле сезет. Биздин оюбузча, дал ушул ъзгъчъл\к аларды башка сѣз т\рк\мдър\нн айырмаланышына алып келген. Атап айтканда, символ белгилери менен иконикалык белгилердин бири - бирине каршы келе турган мамиледе болоруна ишен\кыйын. Ошондуктан тууранды сѣздърд\н позициясын аныктоо анчалык кыйын эмес. Тууранды сѣздър морфологиялык жана синтаксистик жактан маани бер\ч\ сѣздърдн дээрлик айырмаланбайт. Семантикалык ъзгъчъл\ктър\ кыйла кызыгарлык болгондуктан, т\рк тилдеринин тарыхы боюнча изилдѣлѣрд\ ж\рг\згн профессор Х. Г. Нигматов алардын бардык сѣз т\рк\мдър\нн ордуна колдонула берерин айтат. / Х. Г. Нигматов, 1989, 35-б. /.

Азыркы т\рк тилдеринде тууранды сѣздърд\н колдонулушу, милдети байыркы т\рк тилдеринин деѣгээлинде эмес. Ошого карабастан, алар кыйла активд\ жана натыйжалуу категория экендиги шексиз. Тууранды сѣздърд\н эки т\р\ теѣ - \н (тыбыш) (саномимемалар) жана элес тууранды сѣздър (видеомимемалар) с\йлѣм тутумунда ар т\рд\ позицияда боло алат, ошондой эле ээлеген позициясына карап морфологиялык жактан ъзгърѣт:

Ўзбек тилинде: *Нигоранинг к\зларидан дув-дув ѣш =уйилди.*

Бур= -бур= тутун тар=алди.

Уни к\риб донг котиб =олди.

Ишлар вадаванг.

Кыргыз тилинде: *Нигаранын кѣздър\нн мѣлт-мѣлт жаш тѣг\лд\.*

Бур - бур этип т\т\н таралды.

Аны кѣр\п селт эте т\шт\.

Иштер абдан жакшы.

Тууранды сѣздър сыяктуу эле сѣз т\рк\мдър\нн системасында жетерлик даражада бааланбай келе жаткан дагы бир сѣз т\рк\м\ - сырдык сѣздърд\н т\рк\м\ эсептелет. Алар модалдык сѣздъргѣ абдан жакын турат. Ошону менен бирге алардын ортосунда айырмачылыктар да бар. «Сырдык сѣздър с\йлѣмд\н эмоционалдык жагын т\з\гѣ катышса, модалдык сѣздър с\йлѣмд\н интеллектуалдык жагын уюштурууга катышат». / Узбек тили грамматикаси, 1975, 587-б.; В. В. Виноградов, 1986, 612-б. /.

Сырдык сѣздър да тууранды сѣздър сыяктуу эле атоо \ч\н эмес, сигнал бер\ч\н пайдаланылат. Бирок сырдык сѣздърд\н лексика-семантикалык группалары ошол сигналдын жаралышына карап ъзгъчълнѣт. Сырдык сѣздърд\н эмоционалдык сѣздър деп атоого м\мк\н болгон бир бѣл\г\ жаратылышынан индекс белгилерине дал келет. Бул сырдык

сздърд\н пайда болушу с\йлъп жаткан кишинин сезими менен байланышта болгондуктан, тутумундагы бир эле сырдык сзз бир нече эмоцияны кърсътъ алат.

Салыштыралы:

Ъзбек тилинде: *Вой, =андай яхши// Вой, =\p=иб кетдим // Вой,*
бу
нима?

Кыргыз тилинде: *Ой, кандай жакшы // Ой, коркуп кеттим*
//

Ой, бул эмне?

Императивдик сырдык сздър азыркы къз караштар боюнча символдук белгилерге жакын келсе да, алардагы бай образдуулук индекс жана иконикалык белгилер менен байланышта экендигин кърсът\п турат. Мисалы, *хой, алло, эй, дирр, ту-ту, бех-бех* жана башкалар. Ошондой эле эмоционалдык сырдык сздърд\н ичинде да символдук белгилерге окшоштору учурайт: *ташакур, =улуу=, раымат, марыамат*. Бул окшоштук алардын этимологиясы менен байланышкан.

Сырдык сздърд\н белгил\ бъл\г\ ъз\ндъ предикативдик м\мк\нч\л\ктърд\ алып ж\рът жана предикацияны кърсътъ алат:

Ъзбекче: *Салом! Раымат! Баракалла! +ойил!*

Кыргызча: *Салам! Ыракмат! Баракелде! Бали!*

Мындай м\мк\нч\л\кт\ сзз т\рк\мдър\н\н ичинен дагы модалдык сздърдън гана жолуктурууга болот.

Сырдык жана тууранды сздърд\н практикалык жагы менен маёызына тиешел\ изилдъб\зд\н максаты – бул т\рк\мдъргъ кирген сздър ъз\нчъ семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик м\мк\нч\л\ктъргъ ээ экендигин кърсът\|. Ошону менен эле бирге бул м\мк\нч\л\ктърд\ ишке ашырууда тилдик башка бирдиктердин, каражаттардын жардамына муктаж эмес. Бул жагынан алганда, аларды негизги сзз т\рк\м\нъ жакындаштырууга болот.

Белгил\ ъзгъчъл\ктър\нъ карап сзз т\рк\мдър\н символдук (зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, этиш) жана сигналдык сздър (сырдык жана тууранды сздър) деп бъл\шт\р\гъ болот. Символдук жана сигналдык ъзгъчъл\ктър аркылуу аныкталган сырдык сздър бул эки полюсту бириктирип турат.

Т\рк тилдериндеги сзз т\рк\мдър\н\н ъздър\нъ гана таандык ъзгъчъ жактары болгондуктан, жалпы тил илиминдеги мыйзам ченемдер аркылуу сздърд\

классификациялоодо жана баалоодо т\рк тилдеринин табиятына таянуу зарылдыгы келип чыгат. Бирок алар с\з т\рк\мд\р\н\н жогорку де\г\г\ээлде курулган системалык мамилелерде болушу жана тилдин макросистемасында \т\з\ ара байланышкан микросистемаларды жаратуунун негизи экендиги талашсыз.

Биздин максатыбыз - \т\з\бек жана кыргыз адабий тилдеринде ж\р\г\з\л\г\н изилд\т\ь\л\р\д\ь к\ь\р\с\т\л\г\н\д\т\й, с\з т\рк\мд\р\н \т\з\ ара бири - бирине \т\с\ жеке тартипте ишке ашпастан, иретт\т\ т\рд\ь болорун жана к\т\п кезиг\ч\ к\ь\р\н\ш экендигин к\ь\р\с\т\ болуп эсептелет.

Ар кандай с\з т\рк\м\н алкак (поле) катары ала турган болсок, анда бир гана с\з т\рк\мд\н белгилерине таандык бирдиктер анын ядросун т\з\т\ жана сан жактан анчалык к\т\п болбойт. Периферияны болсо \т\м\ь жана ко\т\ш\у ядролорго тартыла турган басымдуу т\з\ч\л\р\ ээлейт.

Бул жагдайдын ма\т\ызын аныктоодо жана ошондой эле лингвистикада мындай учурду баалоодо ар т\рд\л\к\к\ь жол берилип ж\р\т\т. Андайларды к\т\п маани бер\ч\л\к\ же конверсия, бири - биринин ордуна колдонуу катары баалоо да адатка айланган. Философияда болсо мындай к\ь\р\н\ш \т\з\н\ч\ь бааланат. Формалдуу логиканын негизги эрежелеринин бири - «\ч\н\ч\с\ артыкча» эрежеси боюнча так бирдик же +А, же - А болушу м\м\к\н. Бул эреженин мааниси чо\т: «Он должен способствовать устранению из наших рассуждений неопределённых, двусмысленных выражений употреблению определенных вопросов и ответов в спорах и дискуссиях и.т.д.» / Формальная логика, 1977, 82-б./.

Бирок бул закондун колдонулушу чектелген учурлар к\т\п болот. Диалектикалык логиканын чект\ь\л\р\ боюнча: «В действительности же имеется в самом этом положении третье, которое безразлично к этой протовоположности, а именно само А. Это А не есть ни +А, ни -А, но равным образом есть и + А, и -А ... Так как противоположные определения столь же положены в нечто, как и сняты в этом положении, то третье, имеющее здесь образ безжизненного нечто, есть, если постичь его глубже, единство рефлексии, в которое как в основание возвращается противоположение». /Гегель, 1971, 64-б./.

Мындан байкалгандай, аралык абалдын болушу закон ченемд\ эсептелип, алар \т\з\ ма\т\ызы боюнча ушундай курулган жана алардагы карама - каршылык жалгыз гана алардын эмес, аларга таандык болгон системанын да жашоо шарты болуп эсептелет. Демек, с\зд\р\д\н т\рк\мд\р\ аралык транспозициясы эмес, с\з т\рк\мд\р\н\н \т\з\ ара

байланыштарын камсыз кылган аралык бирдиктер жөнүндө айткан оё. Традиция боюнча мындай бирдиктерди тигил же бул сөз т\рк\м\нъ кошуу м\мк\н. Бирок алар т\рк\мдър аралык бирдиктер катары бааланышы керек. Мындай бирдиктер сөз т\рк\мдър\н\н ортосунда ар кандай маани бер\ч\ т\рк\мдър аралык, маани бер\ч\ жана кызматчы т\рк\мдър аралык карым-катышта болушу өз\нчъ мааниге ээ.

Маани бер\ч\ сөздър субстант, кызматчы сөздър болсо релянт катары келет.

«Негизги» жана «кызматчы» терминдерин да кеёири т\ш\н\ зарыл. Айрыкча, биз негизги сөздър дегенде, башка сөздърд\н жардамысыз кепте анын бир позицияны ээлъ м\мк\нч\л\г\н т\ш\нъб\з.

Кызматчы сөздърд\н негизги сөздър менен байланышын логикалык жана лингвистикалык факторлор кърсътът. Атап айтканда, кызматчы сөздърд\н пикирди бере албастыгы же ал пикирдин тууралыгына жана калыптануусуна алардын жетекчилик кылары да белгил\|. Салыштырабыз:

Ўзбекче: *Эртага ва индинга фалсафадан дарс бўлади.*

Эрта ёки индинга фалсафадан дарс бўлади.

Кыргызча: *Эртеё жана б\рс\г\н\ философиядан сабак болот.*

Эртеё же б\рс\г\н\ философиядан сабак

болот.

Бул жерде дээрлик толук бойдон бирдей калыптанган с\йлъмдърдъ ар т\рд\ пикирдин берилишин кызматчы сөздър уюштуруп жатат.

Биз сөз дегенде грамматикалык парадигмаларга кир\гъ, грамматикалык парадигмаларды калыптандырууга даяр турган бирдиктерди т\ш\нъб\з. Алар өз\нчъ алкакты (поле) т\з\п, лексемалардан жогору, сөз формаларынан тъмън жайгашат.

Биздин оюбузча, бул ярус бирдиктери грамматикалык форма ярус бирдиктери менен тике байланышта болот жана алар менен биргеликте сөз формаларынын калыптанышын толуктоого кызмат кылат.

Изилдъб\зд\н \ч\нч\ бъл\м\ **«Ўзбек жана кыргыз тилдериндеги атоочтук категориялар»** деп аталып, анда эки тилдеги жъндъмъ, сан, баяндоочтук, таандык, салыштыруу, даража, репрезентация, субъективд\ баалоо сыяктуу категориялардын анализине арналат.

Ўзбек жана кыргыз тилдеринде жъндъмълърд\н изилденишинин жыйынтыктары ушул к\нгъ чейин дээрлик бирдей.

Эки тилде теё атооч жъндъмъс\ - нъл формасында. Мындай формалар башка категориялардын тутумунда да жолугат жана бир катар ъзгъчъл\ктър\ менен нъл болбогон формалуу башка парадигмалаштарынан айырмаланат:

-биринчиден, нъл формалуу бирдиктер семантикалык жактан бир топ кеёри жабдылган болот;

-экинчиден, мындай бирдиктердин синтаксистик м\мк\нч\л\ктър\ да бир топ кеёри.

Бул формаларды изилдъъ ушул жагынан ътъ кызыктуу болгону менен, экинчи жагынан проблемалуу. Себеби алардын реализацияланыш м\мк\нч\л\ктър\н изилдъъдъ материалдык кърсътк\чт\н жоктугу т\рд\ баш аламандыкка алып келиши м\мк\н. Мындай баш аламандык экъъ. Анын эё башкысы:

1) атооч жъндъмъ бар жана жок учурларды айырмалоо;

2) жъндъмълърд\н грамматикалык каражатсыз колдонулушу (жъндъмъ м\чъс\н\н т\ш\r\л\п колдонулушу).

Биз жъндъмълъргъ тиешел\ синтаксистик милдет аткарбаган учурду атооч жъндъмъс\н\н катарына кошпойбуз. Мисалы, каратма сьз. Ал атооч жъндъмъ формасында тургандай сезилсе да, ал эч кандай жъндъмъ формасында эмес. Себеби ал синтаксистик байланышта турбайт. Мына ушуларды эсепке алып, материалдык тарабы бири-биринен кескин т\рдъ айырмалануучу эки учурду бирдей баалоо м\мк\нд\г\ к\мън туудурат. Мисалы, салыштырабыз:

Ўзбекче: *Карим, бугун мен сизни кутаман //*
Карим бугун бизникига келади.

Кыргызча: *Керим, б\г\н мен сизди к\тъм //*
Керим б\г\н биздикине келет.

Эки тилде теё биринчи с\йлъмдъг\ «Керим» жана экинчи с\йлъмдъг\ «Керим» форма жагынан бирдей болгону менен аткарган милдети эки т\рд\, ошондуктан биринчи кър\н\штъ эч кандай жъндъмън\н грамматикалык каражаты жок, экинчисинде болсо, атооч жъндъмъс\н\н формасы бар деп эсептелинет.

Жъндъмъ м\чълърд\н «т\ш\п калышы» жън\ндъг\ проблема бир топ татаал болгондуктан, мындай къз караштарга кошулууга болбойт деген корутундуга тъмъндъг\ себептерден улам келдик.

Логикалык тарабы: ар кандай предмет бир б\т\н нерсе катары эсептелет. Анын б\т\нд\г\ жашоосун улантууга

м\мк\нч\л\к берет. Ушул б\т\нд\кт\ бъл\ тъмъндъг\дъй эки т\рд\ натыйжага алып келиши м\мк\н:

1) «нерсе» (предмет) ъз\н\н жашоосун токтотот, демек, «ълът»;

2) «нерсенин» (предметтин) жашоо т\р\ ъзгърът, демек ал башка «нерсеге» айланат. Сандык ъзгър\лър, албетте, сапаттык ъзгър\лъргъ алып келет.

Лингвистикалык тарабы: тил бирдигинин материалдык жагы тыбыштардын тизмеги эмес, анын башка тил бирдиктеринен айырмалап туруучу белгилердин жыйындысы эсептелет. / Ф. Де Соссюр, 1977, 152-б. /. Ошону \ч\н да нъл кърсътк\ч\ болот. Ал эми тил бирдиктери мына ошондой айырмалап бер\ч\ белгилерин жоготсо кантет?

Тил бирдиктери материалдык жана мазмундук жактарынын биригишинен т\з\лт.

Материалдык эки айырмачылыгы бар объект бирдей болбойт. /В. М. Солнцев, 1977, 44-47-б./. Мына ушуларды эсепке алып, материалдык тарабы бири-биринен кескин т\рдъ айырмалануучу эки учурду бирдей баалоо м\мк\нд\г\ к\мън туудурат.

Тигил же бул жъндъмъ\н «белгил\» жана «белгисиз» (жъндъмъ м\чъс\ т\ш\п калганда) колдонуштарын салыштырып кърсък, алардын арасында контраст дистрибуция ишке ашышын къръб\з:

Ъзбекче: *Мактаб бинوسي // мактабнинг бинوسي.*

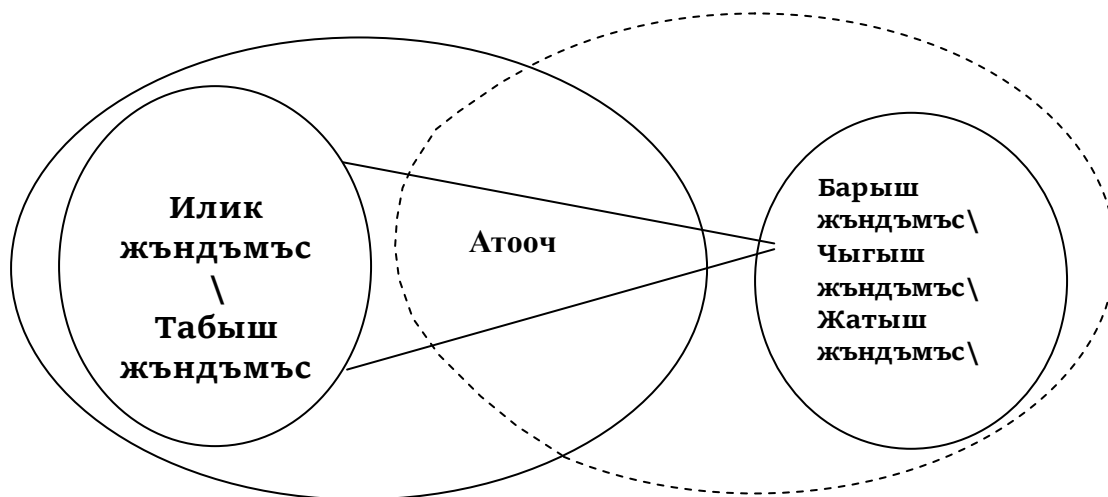
Иш бошламо= // ишни бошламо=.

Кыргызча: *Мектеп имараты // мектептин имараты.*

Жумуш баштоо // жумушту баштоо.

«Белгил\» жана «белгисиз» колдонулушунда аныктык жана аныктык эмес жагынан айырма бар. Мисалы, ъзбек тилинде да, кыргыз тилинде да мектеп (мактаб) – жалпысынан ар кандай мектеп жън\ндъ т\ш\н\кт\ билдирсе, мектептин деген сьздъ анык, белгил\ мектеп жън\ндъ сьз болот. Бул сьз формалары ъз ара т\рд\чъ мазмунду билдир\ч\н колдонулат. Бул эки учурда теё жъндъмъ колдонулуп жатканы анык, бирок *мектеп багы - мактаб боы; жумушту баштоо - иш бошламо=* сыяктуу мисалда кандай жъндъмъ колдонулуп жатат? Биздин оюбузча, бул орунда атооч жъндъмъ жън\ндъ айтсак туура болот. Себеби бул жъндъмълър катарында нъл кърсътк\ч\ б\т\нд\к турат.

Жъндъмълърд\н ъз ара мамилелери ътъ татаал тизмекти пайда кылат. Ушул мамилелерди чиймеде тъмънк\чъ кърсът\гъ болот:

Жъндъмълърд\н оппозитивдик мамилелери да ыздър\нъ таандык болуп, алар, биздин оюбузча, бир нече т\рд\ белгинин негизинде бир нече катмарды пайда кылат. Жъндъмълърд\н бардыгы сьзд\ сьзгъ айкаштыруу, тизмектештир\ \ч\н кызмат кылат. Бирок чыгыш, барыш, жатыш жъндъмълър\, ошондой эле, атооч жъндъмън\н багындыруучу позицияда да келе алуу м\мк\нч\л\г\ бар. Мындай учурларда алар сьзд\ сьзгъ айкаштырбайт. Ушуга карай «сьзд\ сьзгъ айкаштыруу» белгисине караганда, жъндъмълър привативд\ оппозицияны пайда кылат. Мында илик менен табыш жъндъмъс\ к\чт\ (ар дайым сьзд\ сьзгъ айкаштырат), ал эми чыгыш, барыш, жатыш, атооч жъндъмълър\ к\чс\з\рЪк м\чъ (сьзд\ сьзгъ айкаштыра алышы же айкаштырбай калышы да м\мк\н) болот.

С\йлъм бъл\ктър\н\н катышында бул оппозициялар жеке-жеке болот. Мисалы, «баяндооч боло албастык» белгисине карай атооч, жатыш, чыгыш, барыш жъндъмълър\ пассивд\, илик менен табыш жъндъмълър\ активд\ м\чъ болгон привативд\ оппозиция бардык жъндъмълърд\ камтыйт. Же «белгил\ с\йлъм бъл\ктър\н айырмалоочу» белгисине карай табыш жана илик жъндъмълър\ активд\, калган жъндъмълър пассивд\ м\чъ болгон привативдик оппозиция пайда болот.

Жъндъмълър семантикалык белгилерине карай дагы оппозицияларга кир\ч\ топторго биригишет. Синтаксистик жана семантикалык жактарын айырмалап изилдъ шарттуу болгонун айтып ыткън оё.

«Семантикалык ызгъч\л\кт\ билдир\» белгисине карай «объективд\ - субъективд\ мамиле» семантикасына ээ болгон атооч, табыш, илик жъндъмълър\н\н тобу «локалдык» семантикага ээ болгон жатыш, барыш жъндъмълърд\н тобу

менен эквивалентт\ оппозицияны пайда кылат. Оппозициялардын тизмегин дагы да жекелештир\гъ болот.

Жалпысынан алганда, жогорудагы жыйынтыктарыбыздан улам жъндъмъ категориясынын жалпы грамматикалык маанисин семантикалык жактан объективд\ субъективд\ мамиле жана локалдык, синтаксистик жактан багындыруучулукту жана багынуучулукту билдир\н\ уюштурат деп кърсът\гъ болот. Жогоруда каралган оппозициялардын катарында ар бир жъндъмъ\н\ ээлеген орду анын жалпы грамматикалык маанисин белгилейт.

Грамматикалык категориялардын бири болгон сан категориясы ъзбек, кыргыз тилинде дээрлик бирдей деп белгилесек болот. Кыргыз тилинин ъз\нъ таандык фонетикалык ъзгъч\л\г\ болгондугуна байланыштуу бул категориянын жалгыз грамматикалык каражаты -лар дын фонетикалык варианттары кып. Бирок бул анын мазмунуна эмес, реализацияланышына байланыштуу. Биз бул жеке грамматикалык формаларды жалгыз жалпы грамматикалык формаларга топтоп «кыпт\к» формасы деп атайбыз.

Нълд\к форманы кърсът\ч\ жеке грамматикалык маанилердин тизмеги да ъз\нъ таандык, бирок кыпт\к форманы кърсът\ч\ жеке грамматикалык маанилерге окшош жактары да кездешет. Айрыкча, нълд\к форма да жамдоону жана кыпт\кт\ кърсътъ алат.

Бирок нълд\к форманы кърсъткън кыпт\ктъ жана топтоштурууда (а) тоталдуулук, кыпт\к форманы кърсъткън кыпт\ктъ жана топтоштурууда (б) бъл\н\ч\л\к \стъмд\к кылат:

а) ъзбекче: *Кутубхонага китоб олиб келинди.*

Иичи синфи ыар =андай ижтимоий тузумда ыам мавжуд блади.

Кыргызча: *Библиотекага китеп алып келинди.*

Жумушчу топ ар кандай коомдук т\з\л\штъ да болот.

б) ъзбекче: *Китоблар стол устида, кроватда, ерда – ыамма жойда сочилиб ётар эди (к\лик).*

Биз уни \=итувчилар куни билан табриккладик (жамлик).

Кыргызча: *Китептер стол \ст\ндъ, кроватта, жерде – бардык жакта чачылып жатат эле (кыпт\к). Биз аны мугалимдер к\н\ менен куттуктадык (биримдик).*

Ошондой эле нълд\к форма кьпт\к формадан айырмаланып, кълъмд\к анык кьпт\кт\ да кърсътъ алат.

Ъзбекче: *Хонада уч киши гурунглашиб \тирар эди.*
У \н кундан с\нг =андай кетган б\лса, шундай =\==исдан кириб келди.

Кыргызча: *Бълмъдъ \ч киши с\йлъш\п отурат эле.*
Ал он к\ндън соё кандай кеткен болсо,
кокусунан
ошондой кирип келди.

Жекелик сандын жеке грамматикалык мааниси да конкретт\ белгил\ контексттерде кър\нът. Шилтеме ат атоочтор же «бир» саны менен кърсът\лгън аныктооч мына ошондой контекстти т\зът:

Ъзбекче: */ша йигит =айтиб бу атрофда к\ринмади.*
Сизни бир киши уч марта с\раб келди.

Кыргызча: *Ошол жигит кайтып бул жерде кър\нбъд\.*
Сизди бир киши \ч жолу сурап келди.

Кьпт\к форманы кърсъткън жеке грамматикалык маанилердин биримдигинин натыйжасында ага анык эмес, бъл\н\ч\ эсепти кърсът\с\ да м\мк\н. Нълд\к форма болсо, анык же анык эмес бъл\нбъс кълъмд\ кърсътът. Алар тз ара «анык эместикти кърсът\ч\» белгисине карай кьпт\к форма активд\, ноль форма пассивд\ м\чъ болгон привативдик оппозицияны пайда кылат. «Кълъмд\к сапатты кърсът\» белгисине карай эквиваленттик оппозицияда болот: кьпт\к форма бъл\н\ч\л\кт\, нълд\к форма болсо бъл\нбъст\кт\ кърсътът.

Мына ушул оппозицияларда алардын тз ара мамилелеринин тизмегинде, жогоруда каралган эки форманын жалпы грамматикалык мааниси ачылат да, жалпы грамматикалык маанилердин биримдигинен сан категориясынын жалпы грамматикалык мааниси аныкталат.

Сан категориясы кълъмд\к, аныктык жана аныктык эмес сапаттык бъл\н\ч\л\к жана бъл\нбъст\к менен бирге туюнтулат.

Ъзбек жана кыргыз тил илиминде жак жана сан категорияларында башка грамматикалык категорияларга салыштырмалуу олуттуу айырма бар. Ызбек лингвистикасында жак, сан маанилери этишке тиешел\ грамматикалык маанилер катары эсептелип, бул маанилер, бири-бирине салыштырмалуу алынышы м\мк\н болгон бир нече формалар аркылуу кърсът\лт:

Келдим – биринчи жак,
Келдинг – экинчи жак жана башка / Узбек тили грамматикаси,
1975, 504-б./.

Кыргыз тилинде жак категориясы өзгөчө категория болуп эсептелет. Кыпчыл окумуштуулар аны этиш сөз т\рк\м\н\ гана тиешел\ категория деп эсептешет. Чындыгында, жак м\ч\л\р\ менен этиш сөздөр гана эмес, атооч сөздөрд\н да басымдуу б\л\г\ өзгөр\л\ берет. / И. Абдувалиев, 2003, 60-б./.

Ушундай кыз караштын натыйжасында жак категориясы зат атоочтун тутумунда да, этиштин тутумунда да келе берет. Бирок кыргыз тилинде да жак категориясы этиш сөз т\рк\м\н\ к\б\р\к\к тиешел\ экендиги белгиленген. Ошого карабастан, т\ркологияда дагы башка кыз караштар бар.

Т\рк тилдериндеги кээ бир морфологиялык формалар белгил\ гана синтаксистик функция менен байланышкан болот. Мисалы, с\йл\м\д\ илик ж\нд\м\с\н\н м\ч\с\ уланган сөз аныктоочтун, ал эми табыш ж\нд\м\с\н\н м\ч\с\ уланган сөз толуктоочтун гана милдетин аткарат. Мындай өзгөчөл\к, жалпысынан, бардык эле ж\нд\м\л\рг\ таандык. Мындай кубулушту жана формаларды дайым эле тигил же бул сөз т\рк\м\н\ тиешел\ деп эсепт\ туура болбойт. Ушул себептен, жак категориясын кыргыз тил илиминде зат атоочтун да, этиштин да карамагында изилденишин туура деп эсепт\г\ болот. Бирок зат атоочтун тутумунда жак формаларынын жалганышын анын басым т\шк\н\ менен т\ш\нд\р\г\ болбойт (жогоруудагы пикирлерге к\л\ буруёуз). Жалпы эле кыргыз тилинде эмес, башка тилдерде да жак жана сан категориясы менен өзгөр\ бир эле этишке таандык өзгөчөл\к эместиги белгиленип ж\р\т: ... жак жана санда... сөз т\рк\м\ эмес, с\йл\м м\ч\с\ (б\л\г\) өзгөр\т. Албетте, сөз т\рк\м\н\ (этишке) жак менен сан тиешел\, бирок бул абсолюттуу т\рд\ ага гана таандык белги эмес. Этиштин өз\ да жак жана санда өзгөр\т, себеби тилде ар кандай баяндооч жак, сан боюнча өзгөр\т. / И. И. Мещанинов, 1982, 38-б./.

Чындыгында жак, сан менен өзгөр\ сөзд\н кайсы т\рк\м\г\ тиешел\л\г\ аркылуу эмес, с\йл\м тутумунда баяндоочтук милдетте турушу менен маанил\.

Т\рк тилдериндеги предикациянын тутумдук элементтерин к\рс\т\ ч\н башкалардан өзгөчөл\нг\н жак, чак, оё, терс маанилерин жана ыёгай категорияларын бир ири категорияга, б. а., баяндоочтук категориясына топтойбуз.

Баяндоочтук категориясы – ар кандай категориялардан уюшулган жогорку даражадагы категория. Анын жалпы

грамматикалык мааниси сѳзгѳ баяндооч болуу м\мк\нч\л\г\н бере турган ыѳгай, чак, жак, сан жана оѳ - терс маанилери жана алардын формаларын бер\ \ менен м\нѳздѳл\п, ушул маанилердин кѳѳ бирин тандоо ѳзгѳчѳл\г\нѳ жараша \ч категорияга бѳл\нѳт. Изилдѳѳдѳ ушул \ч категория – жак-сан, чак-ыѳгай, оѳ-терс маани категориялары ѳзбек жана кыргыз тилдеринин мисалында анализге алынды жана тѳмѳндѳг\дѳѳ корутунду чыгарылды.

Баяндоочтук категориясынын бардык м\чѳлѳр\ баяндоочтук потенциясына эѳ болгон сѳз формасын т\з\ \ч\н кызмат кылат. Ушул процессте «баяндоочтун белгил\ \ тарабын т\з\» белгисине карай эквиваленттик оппозицияга кирип, бул категориянын ар бири ѳз\нѳ гана таандык жагын белгилейт.

Ошентип, баяндоочтук категориясынын жалпы грамматикалык маанисинин семантикалык жагын жак, сан, чак, ыѳгай, оѳ, терс маани кѳрсѳтѳт, ал эми синтаксистик жагын баяндоочтук потенциясына эѳ болгон сѳзд\н формасы т\зѳт жана уюштурат деген жыйынтык чыгарууга болот.

Таандык категориясы. Таандык маанини билдирген сѳздѳр бардык эле тилдерде болорлугу анык. Бирок морфологиялык жактан уюшулган таандык категориясы бир гана т\рк тилдеринде жолугат. /М. Абдурахмонова, 2001, 21-б.; С. Н. Иванов, 1973, 26-36-б.; Н. К. Дмитриев, 1956, 22-37-б./.

Таандык аѳфикстер тѳмѳнк\ жеке грамматикалык маанилерди кѳрсѳтѳт.

1. Эѳнин жагына жана сан категорияда турушуна белги болуп келет да (кѳѳде бир гана жакка), ага карата кѳз каранды экендигин билдирет:

ѳзбекче: *менинг уйим, унинг уйи, уларнинг уйи.*

кыргызча: *менин \й\м, анын \й\, алардын \й*

2. Караштуулук кеѳири маанидеги т\рлѳргѳ эѳ: б\т\н - бѳл\к (ѳзбекче: *уйнинг томи*, кыргызча: *\йд\н чатыры*); даражалоо (ѳзбекче: *раѳноларнинг раѳноси*; кыргызча: *сулуулардын сулуусу*);

3. Ошондой эле кѳѳ бир таандык болуп айтылууга байланыштуу болбогон маани т\р\ субъективд\ \ баалоо (ѳзбекче: *сенинг уйинг, сизнинг уйингиз*; (сен деп атоо же сылык т\р\)) кыргызча: *сенин тамыѳ, сиздин тамыѳыз*) ишке ашат.

ѳзбек жана кыргыз тилдеринде ушул жеке грамматикалык маанилер дѳѳрлик бирдей болгондуктан, алардын жалпы грамматикалык маанилерге топтолушу да ѳз ара айырмасыз болот.

Субъективд\ баанын кърсът\л\ш\ жалгыз эле конситуативдик эмес, башка – тилдик жана тилдик эмес факторлор менен да байланыштуу жана анын сылык т\р\ менен байланышкан \зг\лт\кс\з морфологиялык тизмек болбогондуктан, категориялык формалардын жалпы грамматикалык маанисинде мындай кър\н\ш чагылдырылбайт.

Салыштыруу категориясы. Ўзбек жана кыргыз тил илиминде «сын атоочтун даражалары» т\рд\ч\ кърсът\л\п ж\р\т.

Айрыкча, кыргыз тилинин академиялык грамматикаларынын биринде эки: салыштырма жана к\чътм\ даражалар гана кърсът\лг\н / Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 225-б. / болсо, кийинки жылдарда жазылган илимий адабияттарда жай, басаёдатма, салыштырма, к\чътм\ даражалардын бар экендиги айтылган. / И. Абдувалиев, Т. Садыков, 1997, 75-76-б./. Ўзбек тил илиминде да бул маселеде т\рд\ к\з караштар бар. Негизинен \ч т\рд\ даража белгиленсе да, алардын бири-биринен айырмачылыктары бар.

Мисалы:

1. Орттирма даража, озайтирма даража, =иёсий даража. / Узбек тили грамматикаси, 1975, 296-б./.

2. Оддий даража, =иёсий даража, орттирма даража. / В. В. Решетов, 1965, 105-106- б./.

3. Орттирма даража, оддий даража, озайтирма даража. / А. Нурмонов, Р. Расулов, 1985. 124-б./.

Берилип жаткан даража категорияларынын т\м\нд\г\д\й туура эмес жактары бар деп эсептейбиз.

1. Логикалык жагы. Белгинин даражасы жана салыштырмауулугу б\т\нд\й башка-башка т\ш\н\к. Белгинин даражасы к\б\й\п же азайышына карай айырмаланат:

Ўзбекче: сал =изил – =изил – энг =изил.

К\киш – к\к – к\м–к\к.

Кыргызча: кызылраак – кызыл – эё кызыл.

К\г\ш – к\к – к\пк\к.

Т\рд\ контекстте салыштыруу т\рд\ч\ даражаларды кърсът\п жаткандай болушу м\м\к\н. Мисалы:

Ўзбекче: 1. +изларнинг каттароёи гапирди.

2. +изларнинг кичикроёи гапирди.

Кыргызча: 1. Кыздардын чоёураагы с\йл\д\.

2. Кыздардын кич\|р\г\ с\йл\д\.

Белги 1- с\йл\м\д\ к\б\й\; 2-с\йл\м\д\ азаюунун ишке ашып жатышынын сезилерлик болгону салыштырмалуу т\рд\

аны даража категориясы менен жакындаштырат. Бирок даража мааниси салыштыруунун кърсътк\ч\нън эмес (кърсътк\ч эки кър\н\штъ теё бирдей), ал айкашкан създън келип чыгып жатат.

Дагы бир кър\н\шкъ къё\л буралы:

Энг катта =из–каттаро= =из. - Эё чоё кыз–чоёураак кыз.

Кээ бир изилдъч\лър бул эки кър\н\штъ теё салыштыруу бар деп эсептешет. Чындыгында, кыздын эё эле чоёу экендигин бил\ \ч\н аны башка кыздар менен салыштыруу керек. Бирок бул логикалык жак. Бизди болсо логикалык жактын лингвистикалык туюнтмасы кызыктырат. Ызбек илимпоздору «... бул сыяктуу к\чътмъ даража формалардын негизинде толук (анык), бирок конструкцияда чагылдырылбаган салыштыруу турат» / О. Базаров, 1997, 34-б./ деп кърсът\штъ. Эгерде «чагылдырбаса» аны категориялык жактан анализдъгъ болбойт.

Демек, ушул жерде экинчи жагы да ачык болот.

II. Лингвистикалык жагы. Морфологиялык категориянын м\чълър\ гомоген м\нъзд\ болушу керек.

Т\рк тилдеринде морфологиялык категориянын м\чълър\ синтетикалык табиятка ээ.

Биз салыштырма даражаны билдир\ \ч\ -ро= (-ыраак) м\чъс\нън башка синтетикалык форманы жолуктурбадык.

Демек, ушул категориянын эки м\чъс\ – нъл форма жана -ро= (-ыраак) бар.

Ушул формалар тъмънк\чъ жеке грамматикалык маанилерди кърсътъ алат.

Нъл форманын жеке грамматикалык маанилери.

1. Белгинин салыштырма эмес абалын кърсътът.

Ызбекче: *Менга =изил ранг ё=ади.*

Катта арава =аерда юрса, кичиги ыам\ша ердан юради.

Кыргызча: *Мага кызыл т\с жагат.*

Чоё араба кайсы жерден ж\рсъ, кичинекейи да ошол жерден ж\рът. Бул жерде эч кандай синтагматикалык байланыш сезилбейт.

2. Белгинин салыштырма абалын кърсътът.

Ызбекче: *Бизнинг ыовлимиз сизникидан катта.*

Бир – юздан неча баробар кичик?

Кыргызча: *Биздин |й|б|з сиздикинен чоё.*

Бир – ж\здън канчага аз?

Мында белгил\ даражада чоёоюу же кичирей\ маанилери сезилет.

-ро= (-ыраак) формаларынын жеке грамматикалык маанилери.

Белгил\ \ белгиге салыштырууну кърсътът:

Ъзбекче: *У меникидан =изилро= к\йлак кийибди.
Ойсулув г\залларнинг г\зали эди.*

Кыргызча: *Ал меникинен кызылыраак къйнък кийиптир.
Айсулуу сулуулардын сулуусу эле.*

Мында белгил\ \ даражада къбъй\ \ маанилери кър\нът.

Ченемдик (ълчъм) белгисине салыштырууну кърсътът.

Ъзбекче: *Кучлиро= йигитлардан \нтасини ча=ириб кел!
К\нглим ш\рро= нарса тусайди.*

Кыргызча: *К\чт\ |ръкък жигиттерден он чактысын
чакырып кел! Къё\л\м тузу къб\ркък нерсени
каалайт.*

Мында эч кандай синтагматикалык мамиле сезилбейт.

Ушул жеке грамматикалык маанилерди синтездъъ менен категориянын жалпы грамматикалык маанисин белгилъъгъ болот.

Ушул категория жалпы грамматикалык маанинин семантикалык жактарынын салыштырмалуу жана салыштырмалуу эмес белгилеринин кърсътк\ч\ болуп, синтагматикалык мамиле болгон же болбогон учурларда ишке аша турган ъзгъчъл\к анын синтаксистик жагын пайда кылат.

Даража категориясы. Морфологиялык м\мк\нч\л\г\ боюнча даража категориясынын жалгыз эки м\чъс\ болушу м\мк\н.

Изилдъъб\зд\н мурунку бъл\мдър\ндъ белгиленгендей, морфологиялык категориялардын м\чъс\ болуш \ч\н (т\рк тилдеринде) синтаксистик форманын болушу зарыл. Мына ошондой формаларга биз изилдеген тилдер ээ болбогон к\чътмъ даражага биз атайын токтолбодук.

Ъзбек тилиндеги жай жана басаѐдатма формалар ъз\ уланып жаткан създ\н мазмунунан келип чыгуучу маанинин оттенкалары менен жана конситуативдик м\мк\нч\л\г\ боюнча айырмалануучу тъмънк\дъй жеке грамматикалык маанилерди пайда кыла алат.

Жай даражанын нъл кърсътк\ч\ кеѐири колдонулуп, белгини эч кандай салыштыруусуз т\здън-т\з кърсътът (1), айрым шарттарда к\чътмъ (2) жана басаѐдатма белгини (3) кърсът\ш\ м\мк\н.

1. Ёзбекче: *Катта отга – катта =ози=.
Сепли =из блгунча, эпли =из бл.
Ювош отнинг тепкиси ёмон.*

Кыргызча: Чоё атка – чоё казык.

Септ\| кыз болгончо, эпт\| кыз бол.

Жоош аттын тепкени жаман.

2. Ўзбекче: *Энг з\р бодринг Олтиари=да б\лади.*

+алампир аччи=лигидан к\зидан ёш о=иб кетди.

Узум роса ширин экан.

Кыргызча: *Эё жакшы бадыраё Алтыарыкта болот.*

Калемпир аябай ачуу болгондуктан, къз\нън жаш агып кетти.

Ж\з\м аябай таттуу экен.

3. Ўзбекче: *Оч =изил к\йлак кийган келинчек таъзим =илди.*

Лаблари ним пушти, =ошлари сал эгик.

Кыргызча: *Ач кызыл к\йнък кийген келинчек таазим*

кылды. Эриндери кызгылт, каштары бираз кайрылган.

Басаёдатма даража белгинин нормадан тъмън экендигин, к\чс\зд\г\н ълчъмгъ салыштырмалуу (1), башка белгиге салыштырмал\ (2) кърсътът.

1. Ўзбекче: *К\кимтир =ора осмондаги беыисоб юлдузлар ча=наб туради.*

Хурсандлигидан саръиш юзи ялтираб =изъиш тусга кирди.

Кыргызча: *Къг\лт\р асмандагы эсепсиз жылдыздар жаркырап*

турат.

С\й\нгън\нън саргыч ж\з\ жалтырап кызгылт

т\скъ кирди.

2. Ўзбекче: *Лаблари аввалгидан =изъиш тортиб, жонлангандай к\ринади.*

Кыргызча: *Эриндери мурункудан кызгылт тартып, жандангандай кър\нът.*

Жай даража (2), (3) менен басаёдатма даражанын (2) колдонушунда алдындагы съз менен байланышы (контекстуалдык талап) сезилип турат. Себеби ушул жеке грамматикалык маанилердин ишке ашышында ушундай синтагматикалык шарт зарыл болот.

Даража категориясынын жалпы грамматикалык маанисинин семантикалык жагын, белгини даражалап кърсът\ аркылуу синтаксистик жагын да контекстуалдык талаптын бар же жоктугун пайда кылат.

Т\ркология илиминде этиште репрезентация кылуучу формалардын бар экендиги дээрлик бардык т\ркологдор тарабынан моюнга алынат.

Бирок ушул формалардын категориалдык ордуна тиешел\\ кыз караштар анчалык кып эмес.

Биздин оюбузча, ушул формалар жын\ндъ б\г\нк\ лингвистиканын алдында турган тымънк\ проблемаларды:

1. Ызбек, кыргыз тилдеринде ушул формалардын пропорционалдуулугун;

2. Алардын сьзд\н жасалышына болгон мамилесин;

3. Ушул формалардын категориалдык ьзгъчъл\ктър\н белгилеп ьт\\ зарыл:

Бул проблемалардын биринчиси толук анализди талап кылбайт.

Ызбек жана кыргыз тилдерине арналган бардык грамматикаларында салыштыруунун ьз\ гана бул формалардын семантикалык жана синтаксистик ьзгъч\л\ктър\нъ караганда, ьз ара туура кел\\с\ кърсьт\лът.

Бул формалардын сьз жасоо учурунда аларда чынында, сьзд\н семантикасына таасир эт\\ ьтъ к\чт\\. Бирок «сьз жасалып жатат» деш \ч\н жетишерлик эмес. Мунун эки себеби бар:

1. Семантикалык себеп.

Алар сьзд\н семантикасына канча ьзгър\\ киргизбесин, этишке тиешел\\ болгон аракет, ал-абал процессин билдир\\ ьзгъч\л\ктър\ сезилип турат.

2. Морфологиялык себеп.

Ушул формалар ьз\ уланып жаткан сьзд\н этишке тиешел\\ кърсьтк\чтър\н\н жалганышына тоскоолдук кыла албайт. Бирок негизги орун мамиленин м\чълър\нъ тийишт\\ болот.

Бирок бул формалардын категориялдык ордуна баа бер\\ оёой эмес. Атоочтук, чакчыл жана кыймыл атоочтор т\рд\\чъ: этиштин ьзгъчъ формалары, функционалдык формалары, категориалдык эмес формалары деп аталат. /Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 342-б.; Узбек тили грамматикасы, 1975, 510-525-б./.

Анда алар кандай категорияларга биригишет деген суроо туулат. Атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтордун ар бири т\рд\\ формага ээ, ошондуктан алар ьз алдынча категорияларга биригет.

Ушул категория м\чълър\н\н бардыгын салыштырылып жаткан эки тилде теё башка т\рк\мгъ репрезентациялоого м\мк\н. Так мына ушул жагы алардын жалпы категориалдык ьзгъчъл\г\н белгилейт. Ыз кезегинде ушул категориянын ар бир формасы (формалар \чъъ – чакчыл, атоочтук, кыймыл

атоочтор, бул формалардын кърсътк\чтър\ да бир нече) ушул жалпы категориалдык маанини бъл\п, ъз\н\н жалпы грамматикалык маанисин пайда кылат.

Кыймыл атоочтор – этишти зат атоочко репрезентациялап, зат атоочко тиешел\ бардык милдетти аткаруу м\мк\нч\л\г\н берет.

Чакчыл – этишти тактоочко репрезентациялап, тактоочко тиешел\ бардык милдетти аткаруу м\мк\нч\л\г\н берет.

Атоочтук – этишти сын атоочко репрезентациялап, сын атоочко тиешел\ бардык милдетти аткаруу м\мк\нч\л\г\н берет.

Бул формалар «этишти репрезентациялоо» белгисине караганда, эквиваленттик оппозицияны пайда кылып, кыймыл атооч – зат атоочко, атоочтук – сын атоочко, чакчыл – тактоочко репрезентацияланат.

Репрезентация категориясы семантикалык жактан этишке – зат, сын атооч жана тактоочко тиешел\ маани бер\ менен синтаксистик жагынан ошол т\рк\мдъргъ тийишт\ милдет аткар\ м\мк\нч\л\г\н уюштурат.

Тил илиминде субъективд\ баалоочу формалар жън\ндър\ алгачкы маалыматтар ХХ кылымдын башында эле айтыла баштаган. Лингвистикалык адабияттарда бул категория ар кандай аныктамаларга ээ. Мисалы А. И. Ефимов: «Экспрессивд\ каражатка эркелеткен, кичирейткен създър кирет», - деп жазат. /А. И. Ефимов, 1961, 85-б./. Белгил\ окумуштуу Ф. М. Мусабекова да кичирейткен жана эркелеткен т\ш\н\кт\ уюштурган м\чълър аркылуу да съз жасоо м\мк\нч\л\г\ бар экендигин белгилеген. / Ф. М. Мусабекова, 1976, 105-б./. Ёзбек тилинде (кыргыз тилинде да) субъективд\ баалоо категориясына тиешел\ формалар с\йлъьч\н\н обьективд\ коомго оё же терс мамилесин бер\ милдетин аткарат. Субъективд\ баалоочу маанини билдир\ч\ форма жана анын маанилик алкагы ёзбек тилинин жана кыргыз тилинин ън\г\ мезгилинде ёзгър\п бара жатат.

Ёзбек тилиндегидей кыргыз тилинде да кичирейт\, эркелет\ маанилерин билдирген *-ке, -ча, -тай* м\чълър\ бар. Аларды субъективд\ баалоо формалары деп эсептейбиз. Себеби « Бул м\чълър уёгуга жалганып, кичирейт\, эркелет\, мыскылдоо, кемсинт\, урматтоо, жалыныч... маанилерди туюнтат» / Т. Аширбаев, 2001/. Бул м\чълър «... башка грамматикалык кубулуштар менен тыгыз байланышып, кээде аларды шарттап да калат. Ошондуктан съз жасоонун касиеттери тилдин грамматикалык т\з\л\ш\н\н айрым

законченемд\л\ктър\н ачууда маанил\ ролду ойнойт» / Б. Орузбаева, 1994, 38-б./. Субъективд\ баалоону билдир\ч\ форма зат атоочтун жеке сзд\к формасы, бул форма лексикалык – морфологиялык категория. Себеби ал субстанциалдык маанинин жалпылыгында ъз\нчъ система пайда кылат. Субъективд\ баалоо категориясына – кичирейт\, урматтоо, эркелет\ формалары кирет.

Ошентип, субъективд\ баалоонун формасы т\рк тилдеринде ошондой эле ъзбек, кыргыз тилдеринде кър\н\шт\, нерсени, кыймыл-аракетти таасирд\ к\чът\п же ътъ жогорулатып, же болбосо абдан тъмъндът\п билгиз\н\, урматтоону, кичирейт\–эркелет\н\ билдирип кептин так, таамай жана мазмундуу болушун камсыз кылат.

КОРУТУНДУ

Биз ъзбек жана кыргыз тилдериндеги морфологиясына система катары карап илимий-изилдъь иштерин ж\рг\зд\к жана тъмънк\дъй жыйынтыкка келдик:

1.Морфология тилдин системалык ъзгъчъл\ктър\н ачык чагылдырат.

2.Системалык т\з\л\шт\н закондору тектеш тилдер \ч\н жалпы бирдей болгондуктан, м\нъз\ жактан агглютинативд\ болгон т\рк тилдеринин морфологиясын ъз ара салыштыруу муну ачык кърсътт\.

3.Ън\г\ жолу т\рд\чъ болгондугуна карабай, тектеш тилдерде бирдей морфологиялык категориялардын тизмеги т\з\лгънд\г\ морфологиянын тышкы таасирлерге ътъ аз берил\ч\, ырааттуу т\з\лгън туюк система экендигин кърсътът.

4.Морфология – системалардын системасы, жогорку даражадагы полимер. Анын тутумундагы ар бир бирдик ъз кезегинде ага салыштырмалуу микросистема, ъз\н\н ички т\з\ч\лър\нъ салыштырмалуу макросистема боло алат.

5.Ар бир морфологиялык бирдик мазмуну жактан оппозициялуу т\з\лгън, бул анын тилдик системанын м\чъс\ катары башка бирдиктер менен мамиледе болуш шарттуулугунан жана ъз\н\н имманенттик ъзгъчъл\ктър\нъ ээ экендигинен келип чыгат. Муну биз шарттуу т\рдъ синтаксистик жана семантикалык жактар деп атадык. Синтаксистик жана семантикалык жактар ар бир морфологиялык бирдик – морфологиялык категориянын мисалында ъз\нъ тиешел\ кър\н\шт\ ээлейт.

6.Т\рк тилдеринин атооч категорияларын системалык жактан изилдъьдъ тъмъндъг\лърд\ эске алуу зарыл:

6.1.Тил, норма, кеп т\ш\н\ктър\н бири-биринен айырмалоо;

6.2.Жалпылык, ъзгъчъл\к, жекеликти айырмалоо;

6.3.Ар бир морфологиялык бирдикти система м\чъс\ катарында эсептъь.

6.4.Ар кандай морфологиялык бирдиктердин мазмунунун оппозициялуу тараптардан т\з\л\ш\н жана категориялаштары же башка окшош кубулуштар менен диалектикалык ъзгър\ч\ мамилелерде турушун эске алуу.

7.Съз т\рк\мдър\ атайын морфологиялык бирдик катары създърдън т\з\лгън алкак болуп эсептелет.

8.Ъзбек жана кыргыз тилдеринде съз т\рк\мдър\н\н мазмундук жана грамматикалык м\мк\нч\л\ктър\ бирдей.

9.Ъзбек жана кыргыз тилдериндеги съз т\рк\мдър\н салыштырып изилдъь мындай корутундуга алып келди: грамматикалык-морфологиялык жактан форма боюнча ъзгър\ м\мк\нч\л\ктър\ кеёири болгон съз т\рк\мдър\ндъ лексика - семантикалык топторго бъл\н\ даражасы тъмън (пассивд\)) болот. Ажыратылган лексика-семантикалык топтор да ъз ара бири - бирине ът\ м\мк\нч\л\г\нъ, анык чектелбеген ъзгъчъл\ктър\нъ ээ. Биздин оюбузча, мунун себеби алардын реализацияланышы жана белгил\ позициялык тараптары семантикалык эмес, морфологиялык ъзгъчъл\ктър\ менен белгиленишинде болот.

Грамматикалык маани тилдик жана тилдик эмес мамилелердин белгисиз жана жалпыланган чагылдырылышы болуп, ал эми аны кърсът\н\н ар кандай жолдору катары грамматикалык форма эсептелет. Бир гана жалпы грамматикалык маанини айланасына биригип, ушул жалпы грамматикалык маанини бъл\п кърсът\ч\ формалардын жыйынтыгы катары морфологиялык категория эсептелет.

10.Ъзбек жана кыргыз тилдеринде атооч категориялар синтетикалык касиетте болуп, бул эки тилде ъз ара бири - бирине туура кел\ч\ бирдей атооч категориялар бар.

11.Салыштырылып жаткан эки тилде атооч категориялар жогору даражада уюштуруучу касиетке ээ. Тилде болгон синтетикалык формалардын бардыгы атооч категория тарабынан топтолот. Ушул категориялардын айланасына кирбеген синтетикалык формалар башка типтеги морфологиялык союз, мисалы съз т\рк\мдър\нъ кир\с\ м\мк\н.

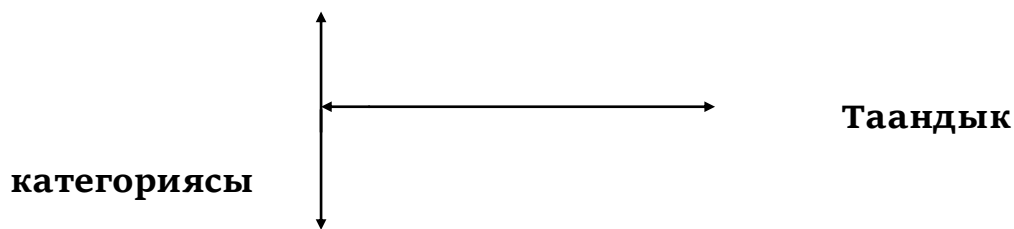
12. Категориялар сз т\рк\мдър\н\н белгил\ \ъзгъчъл\ктър\ эмес, ъз алдынча тилдик кубулуштар болуп эсептелет.

13. Морфологиялык категориялар белгил\ \сз т\рк\м\н же с\йлъм бъл\г\н айырмалашы да м\мк\н. Ошого карай морфологиялык категория «классификациялоочуларга» (белгил\ \сз т\рк\мдър\ же лексика – семантикалык топторду айырмалоочулар) жана «репрезентациялоочуларга» (белгил\ \с\йлъм бъл\г\н айырмалоочуларга) бъл\нът.

14. Таандык категория «классификациялоочуларга» да, «репрезентациялоочуларга» да кирбейт. Ал жеке ъз\ калган бардык морфологиялык категориялар менен эквиваленттик оппозицияга кирет.

Ъзбек жана кыргыз тилдеринде морфологиялык категориялардын ъз ара байланыш тизмегин тъмънк\чъ кърсът\ \гъ болот:

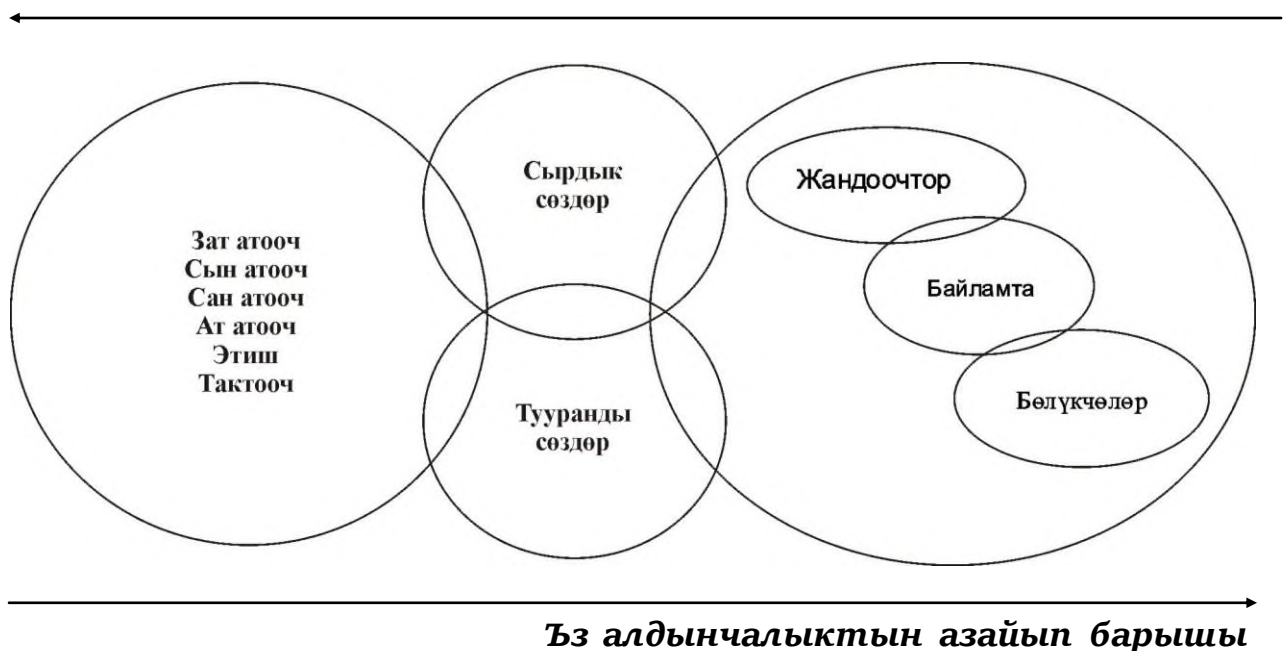
Классификациялоочулар

Репрезентациялоочулар

Сз т\рк\мдър\ндъг\ оппозициялардын тизмеги ътъ татаал болгондуктан, аны чиймеде тъмънк\чъ чагылдырууга болот:

Ъз алдынчалыктын къбъй\ш\

Ўз алдынчалыгы жоголуу даражасына карай бъл\кчълър эё акыркы позицияны ээлейт, ъз алдынчалыктын кьбъй\\ жагынан жогорку позицияны зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш жана тактооч ээлейт.

Демек, ъзбек жана кыргыз тилдеринин атооч категорияларын системасы мазмундук жагынан жакын болгондуктан, айырмалар тилдердин анализинин эмпирикалык планына байланыштуу болот. Бул болсо т\рк тилдерин изилдъьн\н кийинки баскычтарында методологиялык закондорго негизделиш м\мк\нч\л\г\н берет.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну жана изилдъълърд\н натыйжалары автордун жарыкка чыккан монографияларында, илимий макалаларында, илимий докладдарынын тезистеринде, окуу китептеринде, окуу куралдарында чагылдырылган. Алардын негизгилери тьмъндъг\лър:

Монографиялар:

1. Мирзахидова М. И. Кардош тиллар киесий фонетикасида унлилар: Монография. – Жалал-Абад, – 2001. -119 б.
2. Мирзахидова М. И. Морфологиялык категориялардын система катары табияты: Монография. – Бишкек, 2008. -272 б.

Окуу китептер:

1. Мирзахидова М. И., Дарбанов М. Кыргыз тили. 3-класс. –Ташкент. Шарк басмаканасы. 1998. -237 б.
2. Нурманов А. , Мирзахидова М. И., Мулламадаминов А., Холтураев С. Узбек тили. 6-синф. Учкун ААК басмаканасы. – Бишкек, 2008. -272 б.

Окуу - методикалык куралдар:

1. Мирзахидова М. И. Ёюзирги ъзбек адабий тили Фонетика. – Жалалабат. 2002. -45 б.
2. Мирзахидова М. И., Мамарасулова Б., Саидова С. Морфология. –Жалалабат. 2006 -119 б.
3. Мирзахидова М. И. Лексикология. –Жалалабат. 2005. –119 с.

Илимий журналдарда басылган макалалар:

1. Мирзахидова М. И. /збек ва =иръиз тилларида к\плик категориясининг берилиши. // Хабарлар илимий журналы. –Фергана, 2002. - № 1-2. -71-74-б.
2. Мирзахидова М. И. Кыргыз тили предметинен ʒзбек мектептери \ч\н т\з\лгън программа жана окуу китептерине анализ. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. –Жалал- Абад, 2003. -№1. -34-39-б.
3. Мирзахидова М. И. Т\рк тилдеринде сан атооч. // ОшМУнун жарчысы. –Ош, 2004. -№ 4. -136-138-б.
4. Мирзахидова М. И. Сон суз туркуми парадигмасы. // Фергана мамлекеттик университетинин 75 жылдыгы жана Ош кыргыз-ʒзбек университетинин 10 жылдыгына арналган эл аралык илимий-теориялык конференциянын материалдары. – Фергана – Ош КЪУ, 2004. -45-49-б.
5. Мирзахидова М. И. Т\рк тилдеринде репрезентация категориясы. // Известия ВУЗов. –Бишкек, 2005. -№ 4. -32-34-б.
6. Мирзахидова М. И. Тил илиминде съз т\ш\н\г\н\н анализи. // Известия ВУЗов. –Бишкек, 2005. -№ 4. -187-190-б.
7. Мирзахидова М. И. Морфологиянын система экендиги жън\ндъ. // Ош МУнун жарчысы. –Ош, 2005. -№ 4. -180-184 -б.
8. Мирзахидова М. И. Кыргыз жана ʒзбек тилдериндеги сын атоочтор. // Ош МУнун жарчысы.– Ош, 2005. -№ 4. -186-189-б.
9. Мирзахидова М. И. Некоторые размышления по критериям выделения морфологических категорий. // «Эл агартуу». –Бишкек, 2005.-№ 1-2. -С.42-45.
10. Мирзахидова М. И. Составные единицы частей речи. // «Эл агартуу». –Бишкек, 2005. -№ 1-2. – С. 46-48.
11. Мирзахидова М. И. Сырдык жана тууранды създърд\н теориясына тийишт\ айрым пикирлер. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы –Жалал- Абад, 2005. - № 1.-65- 68-б.
12. Мирзахидова М. И. Сузларни туркумларга ажратишнинг мантикий ва лисоний мезонлари. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. –Жалал- Абад, 2005. - №1. -68-77-б.
13. Мирзахидова М. И. Морфологические категории как объект сравнительного языкознания. // Научный журнал «Эл агартуу». –Бишкек, 2005. -№ 3-4. -60-63-б.
14. Мирзахидова М. И. Съз т\рк\мд\r\н\н арасындагы транспозицияга тиешел\ пикирлер. // «Эл агартуу». –Бишкек, 2005. -№ 5-6. -4-11-б.

15. Мирзахидова М. И. Т\рк тилдериндеги зат атоочтор ж\н\нд\ъ. // И. Арабаев атындагы КМУ нун жарчысы. Гуманитардык илимдер. –Бишкек, 2006. - № 4. -146-150- б.

16. Мирзахидова М. И. Сан категориясы. // «Эл агартуу». – Бишкек, 2006. - № 1-2. -5-11-б.

17. Мирзахидова М. И. Грамматикалык маани жана форма т\ш\н\г\ анализи. // Кыргыз тили жана адабияты илимий журналы. К. Тыныстанов атындагы Ысыкк\л мамлекеттик жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. – Бишкек, 2006. -№ 10. -70-73-б.

18. Мирзахидова М. И. Кыргыз жана \збек тилдеринде таандык категориясы ж\н\нд\ъ. // Кыргыз тили жана адабияты илимий журналы. К. Тыныстанов атындагы Ысыкк\л мамлекеттик жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. –Бишкек, 2006. -№ 10. -73-77- б.

19. Мирзахидова М. И. Кээ бир с\з топторунун с\з т\рк\мд\ър\н\н алган орду. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. Академик К. К. Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. –Жалал-Абад, 2006. -26-32-б.

20. Мирзахидова М. И. С\з т\ш\н\г\ ж\н\нд\г\ пикирлер. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. (Академик К. К. Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. –Жалал-Абад, 2006. -88-94-б.

21. Мирзахидова М. И. Фе\л с\з туркуми. // /збекистон Республикаси муста=иллигининг 15 йиллиги ыамда АДТ\П\Ининг 40- йиллигига баишланган илмий ма=олалар т\плами. –Андижон, 2006. -218-219-б.

22. Мирзахидова М. И. Туркий тилларда равиш с\з туркуми. // /збекистон Республикаси муста=иллигининг 15 йиллиги ыамда АДТ\П\И нинг 40-йиллигига баишланган илмий ма=олалар т\плами. –Андижон, 2006. -224 -225-б.

23. Мирзахидова М. И. +ирьиз ва \збек тилларида даража категорияси. // Андижон Давлат тиллар педагогика институту. Фан, та\лим, жамият. (2-чи=иши). –Андижон, 2007. -176-178-б.

24. Мирзахидова М. И. Морфологияни системавий урганишнинг методологик асосларига карашлар. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. –Жалал-Абад, 2009. - №1. -26-29-б.

25. Мирзахидова М. И. \збек жана кыргыз тилдеринде сын атоочтун даража категориясынын берилиши. // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы. –Жалал-Абад, 2009. - №1. -87-89-б.

26. Мирзахидова М. И. +иръиз ва \збек тилларида солиштирув категорияси. // Андижон Давлат тиллар педагогика институти Фан, таълим, жамият (3-чи=иши) –Андижон, 2009. -124-126-б.

27. Мирзахидова М. И. Взгляды на понятие слова. // Андижон Давлат тиллар педагогика институти Фан, таълим, жамият (3-чи=иши). – Андижон, 2009. -126-131-б.

Резюме

Мирзахидова М. И.

**ЎЗБЕК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ АТООЧ
КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫН ТАБИЯТЫ**

10. 02. 06 – т\рк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу \ч\н жазылган диссертация

Негизги сөздөр: Морфологиялык категория, атооч категориялар, грамматикалык форма, грамматикалык маани, лексема, сөз, сөз т\рк\мдър\, транспозиция, трансформация, система, структура, системалык мамилелер, оппозиция, логикалык анализ критерийлери, грамматикалык анализ критерийлери (бардык атооч категорияларынын аталышы).

Иш кириш\, \ч бъл\м, корутунду жана адабияттардын тизмесинен турат.

Кириш\дъ теманын актуалдуулугу негизделип, изилдън\н максат жана милдеттери аныкталды.

Биринчи бъл\м өзбек жана кыргыз тилдеринин морфологиясын система катары изилдън\н негиздерине арналып, тектеш эки тилдеги система, грамматикалык маани жана форма т\ш\н\ктър\, алардын диалектикалык табияты, морфологиялык категориялар жана алардын составдык бирдиктери салыштырма-тарыхый методдун негизинде иликтъгъ алынды. Ошондой эле изилдъдъ с\йлъм, лексема сыяктуу тил бирдиктеринин белгилик ордун ачып бер\гъ аракет жасалат. Тил жана кепти айырмалоо, аларды изилдъдъг\ эмпирикалык жана рационалдык баскычтардын өз\нъ таандык өзгъчъл\ктър\ жана морфологияны система катары изилдъдъ колдонулган методдорго толук т\ш\н\к берилет.

Экинчи бъл\мдъ өзбек жана кыргыз тилдериндеги сөз т\рк\мдър\н\н өзгъчъл\ктър\н, алардын изилдениш тарыхын кеёири бер\гъ аракет жасалат да «Сөз т\рк\м\», «Сөз» т\ш\н\ктър\ жана аларды т\рк\мдър\гъ жиктъдъг\ проблемалуу жагдайлар тууралуу маалыматтар илимий негизде талкууланып, салыштырылган эки тектеш тилдеги сөз т\рк\мдър\н\н жалпылыгы менен өзгъчъл\г\ кеёири иликтъгъ алынат. Ар бир сөз т\рк\м\ изилденгенде өзбек тилиндеги сөздърдъ сингармонизм законунун дээрлик жоктугу, анын себептери, кыргыз тилинде болсо бул закондун активд\л\г\ мисалдар аркылуу далилденип, жыйынтыктар чыгарылат. Мындан сырткары сөз т\рк\мд\к табияты ытъ талаш-тартыш туудурган кызматчы сөз т\рк\мдър\ жана аларды бъл\шт\r\н\н критерийлери жън\ндъг\ проблемалуу маселелер талдоого алынып, илимий къз караштар салыштырылат, автордук жеке къз караштар сунушталат.

Изилдъб\зд\н \ч\нч\ бъл\м\ эки тилдеги жъндъмъ, сан, баяндоочтук, таандык, салыштыруу, даража, репрезентация, субъективд\ баалоо сыяктуу категориялардын анализине арналды.

Изилдъдъ өзбек жана кыргыз тилдеринин атооч категорияларынын системасы мазмундук жагынан жакын болгондуктан, айырмалар аталган тилдерди сыпаттонун эмпирикалык планына байланыштуу экендиги аныкталды.

Корутундусунда илимий иликтъгъдън натыйжалары, алынган тыянактар жыйынтыкталды.

Резюме
Мирзахидова М. И.
Природы именных категорий в узбекском и кыргызском языках
Диссертация на соискание ученой степени доктора
филологических наук по специальности
10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: Морфологическая категория, именные категории, грамматическая форма, грамматическое значение, лексема и словоизменение, слово, части речи, транспозиция, трансформация, система, структура, системные отношения, оппозиция, критерии логического анализа, критерии грамматического анализа (названия всех именных категорий).

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цели и задачи исследования.

Первая глава посвящена основам исследования морфологии узбекского и кыргызского языков как система. Система двух родственных языков, диалектическая природа грамматических значений и форм, морфологические категории и их составные единицы были исследованы сравнительно-историческим методом. Была предпринята попытка раскрыть место предложения в общей структуре системы, лексемы как знаковые единицы языка, а также в процессе исследования различия языка и речи дан полный анализ особенностям эмпирического и рационального их стадий, рассматривается морфология как система.

Вторая глава посвящена особенностям частей речи в исследуемых языках. Подробно изложены различия частей речи узбекском и кыргызском языках на научной основе представлена информация о классификации таких понятий как «часть речи», «слово», его деление на лексико-семантические разряды, и на этой основе определена степень сходства и различия сопоставляемых двух языков.

Анализирована общность и особенность частей речи двух родственных языков.

При исследовании выявлено, что в узбекском языке отсутствует закон сингармонизма, а в кыргызском языке наоборот этот закон строго соблюдается. Даны разные точки зрения исследователей в области изучения служебных частей речи, выделены спорные вопросы и критерии их разделения.

Третья глава содержит анализы таких категорий как склонение, число, сказуемости, принадлежность, сравнительность, степени, репрезентация субъективной оценки.

Определено, что система именных категорий узбекского и кыргызского языков имеет в основном общность по содержанию, их различие связано эмпирическим описанием данных языков.

В заключении обобщены результаты диссертационного исследования.

Summary

Mirzahidova Miasar Inamjanovna.

**The nature of nominal categories in the Uzbek and Kyrgyz languages.
The thesis is submitted to confer the scholarly degree of doctor
of philological sciences**

Speciality: 10.02.06 - The Turkic languages.

Key words used in the work: morphological category, nominal categories, grammatical form, grammatical meaning, lexeme and word-changing, word, parts of speech, transposition, transformation, system, structure, system relations, oppositions, criteria of logical analysis, criteria of grammatical analysis (names of all nominal categories.)

The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature. The actuality of the theme, purposes and the problems of research were included in the introduction.

The first chapter deals with the basis of research of morphology as a system of the Uzbek and Kyrgyz languages. The system of two cognate languages, dialectical nature of grammatical meanings and forms, morphological categories and the compound units were investigated by the comparative – historical method. It was also investigated the place of a sentence in a general structure of a system, lexemes as symbolic units of language and also in the process of investigation of differences of language and speech there was given a full analysis for the peculiarities of their empirical and rational stages and morphology considers as a system.

The second chapter deals with the peculiarities of parts of speech in investigating languages. Differences of parts of speech in the Uzbek and Kyrgyz languages were set in details, it was also scientifically submitted the information about the classifications such notions as “parts of speech”, “word”, its division into lexica – semantically category, and on this basis it was defined the degree of similarity and difference of two comparing languages. The commonality and peculiarities of parts of speech of two cognate languages were analyzed. During the investigation it was exposed that there isn't the law of syngarmonizm in the Uzbek language, but in the Kyrgyz language this law is strictly followed.

There were given different points of view of the researchers in the sphere of studying auxiliary parts of speech, vexed questions and the criteria of their division were carried out.

The 3d chapter contains the analysis of such categories as declension, number, predicate, materials, comparison, degrees, representation and subjective valuation. It was defined, that the system of nominal categories of the Uzbek and Kyrgyz languages has commonality according to the contain, their distinction is connected with empirical description of given languages. The main results of carried research were given in conclusion.